

# Незагоеня раны

КАМУНКЕТ.ORG

## ЗАБОЙСТВА ФУРМАНОЎ У ЛЮТЫМ 1946 Г.

### Шлях да смерці

У нашай газеце я двойчы вяртаўся ў надзвычай трагічны ў нашай беластоцкай гісторыі 1946 год, калі адзел „Бурага” (Рамуальда Райса) спаліў вёску Зані („Попелі памяць”, „Ніва” ад 6 мая 1990 г.) і Залешэны („Трава забыцця”, „Ніва” ад 25 жніўня 1991 г.) ды пастраліў жыхароў гэтых вёсак. Ужо тады я ведаў, што застаецца мне яшчэ адна малавядомая і не высветленая да канца справа — смерць каля 30 фурманаў, якія былі пастраленыя бандай у лесе каля вёскі Старыя Пухалы, у завяршэнне крывавага рэйду „Бурага” па Беласточчыне на злome студзеня і лютага 1946 г. Але тады ў мяне былі інфармацыі „з другіх рук”, а са сведкамі падзей амаль паўвекавой даўнасці мне не ўдалося звязацца (ды ці жывуць яны, наогул?). Зусім нядаўна ў мяне была нагода перагледзець акты справы Рамуальда Райса („Бурага”) і яго нага намесніка Казімежа Хмялеўскага („Рэкіна”), якая адбывалася перад вайсковым судом у Беластоку ўвосень 1949 г. У гэтых актах часткова асветлены і лёс згаданых фурманаў. Але шмат што надалей застаецца няясным. Калі хтосьці з чытачоў будзе ў змозе дадаць нешта да ніжэйапісанага, вельмі прашу паведаміць нам у рэдакцыю. Магчыма, удалася нам супольна рэканструяваць адзін з самых трагічных і жудасных эпізодаў паваеннай гісторыі Беласточчыны.

У верасні 1945 г. „Буры” са сваім атрадам, які знаходзіўся ў распараджэнні камандавання АК, не прыняў загаду каменданта АК „Радаслава” выйсці з падполля і пакінуць узброенае змаганне. „Буры” прыступіў да падпольнай вайсковай арганізацыі пад назвай НЗВ (Narodowe Zjednoczenie Wojskowe). НЗВ гуртавала падпольныя групыкі з нацыяналістычнай арыентацыяй (гэтак

званых *narodowców*), якія мелі асабліва моцную падтрымку і апірышча сярод жыхароў заходніх паведаў Беластоцкага ваяводства і ў Ломжынскім ваяводстве. У снежні 1945 г. „Буры” быў назначаны камандзірам гэтак званага ПАСу (Pogotowie Akcji Specjalnej) на беластоцкую акругу, і ягоны атрад, які налічваў каля 150 людзей, стаў ядром гэтага ПАСу. Атрад „Бурага” быў добра ўзброены і дасканала валодаў тактыкай партызанскай барацьбы: ядро ягонага асабовага саставу складалі жаўнеры АК з часоў нямецкай акупацыі на Віленшчыне. Атрад у другой палове 1945 г. правёў шэраг смелых нападаў на падраздзяленні Чырвонай Арміі і Войска Польскага, на пастарункі міліцыі і пастарункі аховы чыгункі. У студзені 1946 г. „Буры” скіраваў сваю зброю супраць мірнага жыхарства беларускіх вёсак на Беластоцчыне.

28 студзеня 1946 г. у вёску Лазіцы (сядзіба лясніцтва) прыехала звыш паўсотні фурманак з гмінаў Орля, Чыжы і Гайнаўка. Людзі прыехалі па дровы, якія ў гэты дзень лясніцтва прадавала. Дровы мелі службыць гмінным (грамадскім) патрэбам, бо, як вынікае з актаў справы, фурманы былі вызначаныя салтысамі паасобных вёсак. Сталася так, што ў той самы дзень праз Лазіцы пралягаў шлях атрада „Бурага”, які кіраваўся на Гайнаўку. Магчыма, выпадковасці тут не было, і „Буры” загадзя ведаў, што ў Лазіцах будуць падводны, якія яму спатрэбяцца ў задуманай ім акцыі. Бандыты ўзялі ўсе вазы з фурманамі, загрузіліся на іх і казалі ехаць у Гайнаўку. Фурманкі заставаліся на ўскраіне Гайнаўкі пад канвоем, калі банда, падзеленая на тры ўдарныя групы, заатакавала Гайнаўку. (Мясцовасць была „Бураму” добра вядомая, бо тут ён да паловы 1945 г. служыў як камандзір узвода ў роце аховы лясоў). У выніку неспадзяванай атакі быў абяззброены пастарунак міліцыі, 12 афіцэраў Чырвонай Арміі (яны ў той час былі на патанцоўцы), а адзін у ранзе палкоўніка быў узяты ў палон (яму, распранутаму дагала, удалося збегчы, калі банда

рушыла на фурманках з-пад Гайнаўкі на Залешаны).

Адзін са сведкаў на справе, які трапіўся „Бураму” ў руці яшчэ перад Лазіцамі (Хведар Рошчанка з Вулькі-Выганоўскай, якому ўдалося збегчы), сказаў на судзе: *Zacząłem ich prosić, żeby mnie puścili do domu, to porucznik zaprowadził mnie do kapitana. Kapitan zaś kazał mi brać konie i jechać dalej i powiedział: „Białorusy, wasza ziemia tu, ale głębiej. Żadna żywa dusza ze wsi Zaleszany nie wyjdzie”.* Залешаны згарэлі 29 студзеня, амаль датла, а ад бандыцкіх куляў згінулі 9 асобаў, у агні спаліліся далейшыя 5. У той самы дзень банда спаліла яшчэ Вульку-Выганоўскую. І рушыла ў далейшую дарогу.

Дзе прабываў „Буры” да 2 лютага — у следстве ясна не выявілася. 2 лютага запалыхалі Зані і Шпакі. Ад бандыцкіх куляў і ў агні загінула 25 далейшых безабаронных ахвяраў. У той самы дзень згарэла яшчэ беларуская вёска Канцавізна (у Беластоцкім павеце), спаленая адным з падначаленых „Бураму” швадронаў.

Фурманы са сваімі вазамі і коньмі былі ўвесь час пры бандзе (ад 28 студзеня да 2 лютага — выпадае 6 дзён). Следства засведчыла, што тыя, у якіх былі слабейшыя коні і фурманкі, былі адпушчаны дахаты. Прытым, „Буры” звольніў фурманаў-палякаў. Мікалай Лабасюк з вёскі Краснае Сяло (*Krasna Wieś*), з якой „Буры” ўзяў 11 фурманаў, сведчыў: *Ww. pojechali z swymi wozami i końmi, którzy do dnia dzisiejszego nie powrócili. Ponadto nadmieniam się, że wprowadzeni byli narodowości białoruskiej, którzy nie powrócili. Natomiast z nimi pojechali dwaj narodowości polskiej (...), również mieszkańcy wsi Krasna Wieś, którzy na następnym dzień powrócili wraz z furami do domu.*

Пасля спалення Занёў і Шпакоў банда апынулася каля вёскі Старыя Пухалы. Тут настаў канец шляху фурманам. Па загадзе „Бурага” ягоныя жаўнеры пастралілі 28 мужчын. Ніхто не знайшоў іхняй магілы ці месца, у якім іх пакінулі бандыты. Удалося ўстанавіць прозвішчы забітых.

З вёскі Краснае Сяло: Dmitruk Grzegorz, Chwaszczewski Łukasz, Bondaruk Michał, Siemieniuk Teodor, Jakuć Michał, Bondaruk Aleksander, Dmitruk Aleksander, Juziuczuk Aleksander, Laszkiewicz Michał.

З вёскі Махнатае: Kot Włodzimierz.

З вёскі Ягаднікі: Ławrynowicz Jan, Nazaruk Nikifor, Juszcuk Jan.

З вёскі Пасечнікі–Вялікія: Golonko Aleksy, Ławrynowicz Grzegorz.

З вёскі Арэшкава: Szujecki Jan, Kiendyś Piotr.

З вёскі Збуч: Tadeuszuk Nikifor, Maksymiuk Aleksander, Grygoruk Wasyl, Sawczuk Wasyl, Bilewski Bazyl.

З вёскі Чыжы: Łukaszuk Teodor, Tarasiuk Jan, Jakimiuk Jan.

З вёскі Падрэчаны: Jakimiuk Teodor.

З вёскі Крывая: Szadojko Mikołaj.

З вёскі Ракавічы: Pietruczuk Grzegorz.

**Ян МАКСІМЮК**

„Ніва” № 38, 19.09.1993

## **49 гадоў не ведалі, дзе іх магілы**

У канцы студзеня 1946 года атрад Narodowego Zjednoczenia Wojskowego, якім камандаваў Рамуальд Райс, псеўданім „Буры”, пасля бойкі з савецкімі салдатамі ў Гайнаўцы адступаў на захад. Яго рэйд значылі пажары Залешан, Вулькі–Выганоўскай, Шпакоў, Занёў. І смерць. На яго сумленні жыццё жыхароў гэтых вёсак і 29 вазак, замардаваных у лесе каля Пухал–Старых, гміна Браньск. Вазакі былі з Чыжоў, Збуча, Ягаднік, Пасечнік, Падрэчан, Крывой, Махнатага, Арэшкава, Лазіцаў, Залешан. Узялі іх 27 студзеня 1946 г. у лесе каля вёскі Лазіцы, куды яны былі пасланы гміннымі ўладамі па дровы для школ. Вазакі–палякі былі адпушчаны. Пусцілі таксама старэйшых, тых са слабейшымі коньмі ці ненадзейнымі вазамі. Некалькі асоб ратаваліся ўцёкамі. Папоў–



*Жыхары Пухалаў вядуць у другое месца, на ўзгорак*

нілі іх жыхары Краснага Сяла.

Сем'і замардаваных упершыню пабачылі месца смерці сваіх блізкіх у лістападзе 1994 года. Пасля 49 гадоў. 13 мая сёлета зноў нанялі аўтобус і сарганізавалі — як самі гаварылі — другую пілігрымку ў Пухалы. Як і першым разам, быў з імі настояцель Чыжоўскага прыхода а. Ян Раманчук.

\* \* \*

Ужо быў гатовы дол, калі з лесу падышлі два мужчыны.

— Proszę państwa, nie stawiajcie tego krzyża tutaj. To złe miejsce, — пачалі яны.

На тварах прысутных паявілася недаўменне, якое па-ступова пераходзіла ў абурэнне. Як гэта, нядобрае месца? Тут замардаваны нашы блізкія, а нам кажуць не ставіць крыж!

— Proszę państwa, to nie tutaj. Chodźcie z nami, pokażemy wam miejsce, gdzie zastrzelono tych ludzi.

— Далёка?

— Не, метраў сто пяцьдзесят-дзвесце. Тут во, бачыце, мокра. Сюды ў балота іх ніхто не гнаў. Забілі іх на ўзгорку.

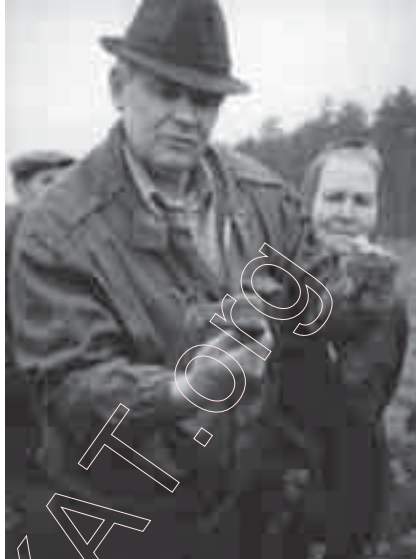
Адзін з прыйшоўшых, гэта солтыс вёскі Пухалы-Старэ. Нарадзіўся ў сакавіку 1946 года, два месяцы пасля

трагедыі. Чуў пра яе ад бацькі, ад старэйшых. Другі — з 1928 года.

— Акружылі нас, нікому з вёскі носа не далі вытыркнуць, — расказвае. — Але я бачыў, як іх гналі, раздзетых, пабітых. Адзін з іх моцна кульгаў.

— Ай, Божанькі, — загаласіла жанчына, — то Васька!

(Васіль Білеўскі са Збуча, паводле ацалеўшых вазакі, таксама мог выратавацца. Яго, як калеку, адпускалі, але ён сказаў: „Без каня не пайду“.)



*Тут ляжаць астанкі маладога чалавека; захаваліся амаль усе зубы*

— Гэта больш-менш тут, — паказваюць праваднікі месца сярод трох-чатырохгадовых сасонак. — Пакуль не садзілі гэтага лесу, было добра відаць, але як зрабілі нівеліроўку, як прайшлі бульдозеры, плугі, дык мы і самі на сто працэнтаў не ўпэўнены.

Арыенцірам служыць палявая дарога, якая тут спрад-веку. І два рады яснаейшага пяску. Тут восенню 1944 года стаялі часці Чырвонай Арміі перад наступам на Варшаву і далей на захад. Жоўты пясок — след па зямлянках. Вазакі гналі гэтай дарогай, па пяцёх. Забілі іх ля першых зямлянак, каб далёка не адыходзіць у лес. Зямля была замёрзлая, дык іх нават ніхто не закопваў. Прыкрылі голлем, снегам.

— Ці то праўда, што іхнія косці потым сабакі цягалі? — пытаецца хтосьці.

— Як то ў лесе, — уздыхае старэйшы мужчына і паўтарае цішэй: — Як у лесе...

Ва ўказаным месцы пачынаюць капаць. Справа явіц-



*Спачатку выкапалі косць нагі*

ца безнадзейнай. Вакол некалькі гектараў маладняку, ці гэта ж тут? Ды і ў 1951 годзе была праведзеная эксгумацыя.

— Так, была, — кажа старэйшы, — але глыбока ніхто не капаў. Тут напэўна яшчэ ёсць астанкі.

Яма робіцца глыбей калена. Нічога. Хтосьці кажа, што тут зямля зрушана. Дзіва, што за пяцьдзесят гадоў не раз магла быць зрушана, адзываецца нехта іншы. Капаюць. Рыдлёўка сту-

кае ў нешта цвёрдае. Гэта кол, які мог быць часткай канструкцыі зямлянкі. А потым... косць нагі чалавека. Затым другая, тонкая. Людзі прыціхаюць. Капачы мяняюцца. Вымаюць косць рукі, рабро, некалькі дыскаў з пазваночніка, раструшчаны чэрап і сківіцы, у ніжняй не хапала аднаго зуба, у верхняй — двух. Відаць, гэта быў малады чалавек.

На гэтым спыніліся. Костачкі пазбіралі ў цэлафанавы мяшчочак, закапалі зноў у зямлю. Над імі паставілі крыж. Бацюшка памаліўся за супакой душ нявінна загінуўшых. Другі крыж паставілі на ўскраіне лесу, там, дзе ўжо раней падрыхтавалі дол. Калі святар пералічваў імяны замардаваных, людзі плакалі ўголос.

— Тут забілі 29 асоб, — сказаў Юзэф Антанюк, які адшукаў гэтае месца, — 27 эксгумавалі на могільнік у Кліхах. Можна мы сёння знайшлі тыя астатнія дзве асобы. А мо ляжаць яны яшчэ ў іншым месцы.

\* \* \*

Наймалодшым з вазакі быў Аляксей Галёнка з Вя-



лікіх Пасечнік, Гайнаўскай гміны. Не было яму тады нават 16 гадоў.

— Я ўжо тады штудзіраваў у Варшаве, — расказвае старэйшы брат, Хведар, — і як я прыезджаў дадому, то Алёша ўсё прасіў забраць яго ў школу. Я абяцаў узяць яго ў музычнае вучылішча, бо бачыў, што ён да гэтага мае талент... Меўся ехаць бацька, але якраз быў тады хворы, дык Алёша сказаў: — Я за вас, тату, паеду...

Аляксандру Бандаруку з Краснага Сяла памерла жонка, згарэла хата. Калі яго бралі з фурманкай, зачыніў тры свае дачкі ў свірне. Найстарэйшай было 13, наймалодшай — дзесьці два...

— Мужчына з Ягднік таксама без жонкі двое дзетак гадаваў, — расказвае жанчына ў аўтобусе, — то потым іх сляпы дзядуля выхоўваў. Прывезлі яго на працэс „Бурга“. Дзедка падышоў блізка-блізка, рукамі вочы праціраў: „Пакажыце мне гэтага бандыта, што маё дзіця са свету звёў, што гэтых малеч асіраціў”...

— Мой брат ажаніўся, — кажа жанчына з Краснага Сяла, — то зараз яго на Прусы вывезлі. Усё перажыў, вярнуўся шчасліва дахаты, узялі яго гэтыя...

— Нашага татку, Нікіфара Тадэвушука, узялі, — гаворыць жанчына са Збуча, — то ў хаце засталіся мама і мы, тры сястры. У хаце не было нават хлеба. Гаспадарка 16 гектараў, а чым яе будзеш рабіць, без каня. То нам і за ратая, і за касца прыходзілася адробліваць. Ой, пагаравалі мы...

Сярод вазакіў не было родных Юзэфа Антанюка. Два дні пазней гэты сам атрад пацыфікаваў яго вёску Зані. Жанчыны выйшлі з каталіцкімі абразамі, са свечкамі. Чалавек са зброяй спытаўся ў суседкі, паказваючы маці Антанюка: „Яна каталічка?” — „Не, праваслаўная”. Стрэліў у грудзі на вачах 11-гадовага хлопчыка. Юзік сігануў на агарод, упаў у баразну і праляжаў так некалькі гадзін...

\* \* \*

Айцец Ян Раманчук над супольнай магілай у Кліхах

сказаў: „Мы прыехалі сюды не з нянавісцю, не са злосцю. Я ведаю, што гэта нялёгка, але мы, як хрысціяне, павінны прабачыць. Але прабачыць, не значыць забыць. Мы ніколі не можам забыць па-зверску замардаваных нашых блізкіх, нашых бацькоў, мужоў, братоў. Памяць аб іх пакутах, аб смерці будзе ў нашых сэрцах жыць вечна!”

**Мікола ВАЎРАНЮК**

„Ніва”, 28.05.1995

## Уцячы ад смерці



*Яны былі нявыгаднымі сведкамі. І былі беларусамі. Таму мусілі згінуць. Сярод вазакоў, якіх у канцы студзеня 1946 года ў Лазіцах узяў „Буры”, быў і Васіль Лукашук з Чыжоў. У лес у Пухалы-Старэ не трапіў з таварышамі падарожжа толькі таму, што не меў ніякіх ілюзій, чым яно закончыцца. Расказае Васіль Лукашук:*

Выслалі нас па дровы для гміны. Наша гміна была тады ў Орлі. Камендант Кавальскі прыслаў двух паліцыянтаў да падсолтыса, каб той даў людзей, якія не мелі адробленага шарварку. Нас здзівавала тое, што пастарунковыя бралі ўсіх пад распіску, раней такога ніколі не было. Мой старэйшы брат кажа: „едзь”. Паехалі мы праз Арэшкава ў Лазіцы. Не даязджаючы дзесьці з паўкіламетра, сусед з другой фурманкі паказвае: „Во, глядзі, саддаты стаяць”. Ну стаяць, то стаяць, ці мала ў той час было войска. Яны да нас нічога не маюць, мы да іх таксама. Толькі бачым, што войска ў польскай форме.

Уязджаем мы ў Лазіцы, невялічкая такая вёска, а нас тыя салдаты бяруць і сартуюць — з горшымі коньмі і вазамі налева, з лепшымі — направа. Я папаў у другую групу. Там стаялі ўжо вазы, але не такія як нашыя, а якіясьці іншыя, з дышлямі. Мы давай распытваць людзей у цы-

вільным на вазах, што тут робіцца, але яны, мазуры, з намі гаварыць не схацелі.

Пасартавалі нас па чатыры фурманкі на панадворак і загадалі коней карміць, у вазах калі што, паправіць, класці салому ў гнайніцы. Мы пытаем, а што з метрамі, па якія нас паслалі. „За тое, што вы нас падвезяце, дамо такую паперу, што год вас на ніякі шарварак браць не будуць”, — адказалі нам. Ну, мы выехалі адтуль гэтым самым гасцінцам, што і прыехалі — на Арэшкава, у бок Гайнаўкі. Маса войска было, мусіць з пяцьсот. Да нас на фурманкі селі па чатырох. І былі ў іх, здаецца, восем вазоў са зброяй, то тымі самі кіравалі, без фурманоў.

Пад’ехалі мы пад Юдзянку, то ўжо змеркла. Бралася зорная ноч, але без месяца. Было марозна, аднак без снегу. Нам сказалі чакаць у гэтай Юдзянцы, а самі палезлі на слупы, перарэзалі, мусіць, тэлефонныя лініі. У Гайнаўцы разбілі пастарунак, дзе цяпер станцыя PKS. Пайшлі па горадзе, відаць партыйных шукалі, дакладна я не ведаю, бо гэтага сам не бачыў. Вярнуліся яны не раней як праз гадзіну. Па дарозе заскочылі на станцыю, а там рускае войска з Германіі вярталася. Салдаты якраз мыліся, то яны афіцэра — маёра — узялі ў адной бялізне, і так прывялі яго, не далі адзецца. Везлі яго на чацвёртай за мною фурманцы. Як уехалі ў такі маладняк, то ён скочыў між кусты. Яны застрачылі з аўтамата, але адзін закрычаў, каб больш не страляць, відаць, пагоні бакіліся. Яго ніхто спецыяльна не гнаў, адбеглі з ліхтарыкамі метраў пяцьдзесят у лес і назад. Спяшаліся. Чуваць было, як ляяліся: *K...a mać! Żeby wypuścić z rąk!*

Ехалі так, што ўвесь час леваруч відаць была сцяна лесу.

Заехалі да Залешан. Бралася на свет. Акружылі вёску, нікога адтуль не выпусцілі, але, хто ехаў у сяло, таго пускалі. Нас зноў паставілі па чатырох на падворках і загадалі коней карміць. Ужо ў нас не было чым, то казалі браць авёс у гаспадароў.

Дзесьці так а дзевятай дазволілі пакінуць Залешаны

двум палякам, якія там жылі, і з дабыткам выбрацца на хутар. Да абеду была цішыня, а пасля абеду, у дзве гадзіны пачалі рабіць *zebranie*, на якое казалі з’явіцца тым, каму сто гадоў і тым, хто толькі што нарадзіўся, бо то *rokazowe*. Шэсць чалавек на нашых вачах расстралялі.

Там быў солтысаў сын, 16-гадовы, пыталі яго, хто ў партыі. Не сказаў.

І тады сагналі ўсіх у хату, а мы выехалі на дарогу і чакалі за вёскай, на агульным выгане. Каля кожнага з нас стаяў акавец, а тыя, што рабілі сход, пачалі страляць па будынках і ўмомант усё загарэлася. Папытаўся я ў свайго вартаўніка, куды мы едзем і як доўга мы іх вазіць будзем, *może aż do Wielkanocy przyjdzie się?* Ён малады такі хлопец быў, кажа, што за Буг яны падаюцца, а мне ано сказаў: *albo wrócisz się, albo i nie*. Два разы паўтараць гэтага не трэба было. Калі толькі была нагода перакінуцца слоўкам, кажу хлопцам, уцякайма. Але яны баязлівыя былі, а хто каня шкадаваў.

Як толькі тыя з вёскі далучыліся да нас, паехалі мы на захад.

„Буры” ехаў на фурманцы спераду з адным капралікам. Гэта быў мужчына гадоў сарака з лішнім. Вылучаўся тым, што не быў у мундзіры, а ў скураной тужурцы і ў такой жа шапцы, без казырка, як лётчыкі.

Я еду і ўвесь час шукаю зручнага моманту, каб даць драла. Уцёкаў я не баяўся. Мне быў тады 21 год і раней ужо неяк пашанцавала мне з Германіі ўцячы, з-пад Кёнігсберга. Дахаты вярнуўся перад самым фронтам, яшчэ пару дзён хаваўся, але зараз саветы прыйшлі. Так што, думаю, і тут неяк будзе, абы толькі нагоду не правароціць. Але ўздоўж табара скакалі кавалерысты, шасцёх іх, здаецца, было, пільнавалі, каб вазы не адставаліся адзін ад аднаго.

Ехалі мы так кіламетраў дзевяць-дзесяць. Мусіць пад дзесяць гадзін пад’ехалі пад Вульку-Выганоўскую. Першым чынам двор запалілі, там ужо калгас арганізавалі,

ці што. Яны там не спыняліся, толькі на хаду палілі. Разбегліся па вуліцы, то тут запаліць, то там. Тыя, якія я вёз, зноў саскочылі з воза і я астаўся толькі з адным. Аж тут хтосьці застрачыў і ўжо наперадзе нас загарэлася. Там з аднаго боку вуліцы стаялі хаты, а з другога гаспадарчыя будынкі. І такая маленькая клунька вядома ж, саломаю крытая, пачала дыміць. Мы да яе даязджаем, а чорны дым аж на вуліцу сцелецца, гэта пакуль яшчэ ўспыхне агонь. І я, доўга не думаючы, ссунуўся з воза і як не кінуся ў той дым, а там на гарод і ў баразну. Зямля шэрая і ў мяне такая ж шэрая бурка была. Я ляжаў, баяўся ўставаць. Толькі калі пабачыў агонь далёка наперадзе, так з два кіламетры ад майго месца і навокал не было чуваць стрэлаў, падняўся.

Пераначаваў я ў аднаго дзядзькі на хутары. Той расказаў, што там часта розныя хадзілі і грабілі. Раніцай вывеў мяне ён на дарогу і кажа, што гэта тая самая, якою мы прыехалі (а хто яе пазнаў бы, ноч жа была) і я пайшоў назад.

Зайшоў я ў Залешаны, а там яшчэ ўсё дыміць. Ад спаленага быдла смурод ідзе. Дзе падпаленая карова мычыць, дзе іншы дабытак вішчыць. Людзі казалі мне, што як загарэлася хата, у якую іх загналі, то яны датрывалі ў сярэдзіне, пакуль столь не занялася. А тады кінуліся ў вокны. Але хату яшчэ абстрэльвалі, то некаторых так і паклалі пад тым акном, але астатнія ўцяклі. А партыйныя выйшлі на гэтым найлепш, бо, прадчуваючы ліха, пахаваліся, хто ў пограб, хто дзе. Як пачало гарэць, то тыя ж не пільнавалі дакладна кожнага падворка, толькі запальвалі і ішлі далей. Дык схаваныя былі блізка дабыткаў і яшчэ мелі час павыпускаць яго.

Казалі людзі, што камендант Кавальскі быў у гэтай бандзе, але я яго на свае вочы не бачыў.

**Запісаў Мікола ВАЎРАЊОК**

*„Ніва”, 29.10.1995*

## Пілігрымка асірацелых

Трэцяя ўжо пілігрымка ў Пухалы–Старэ і Кліхі (гміна Браньск) закончылася высвячэннем крыжа на бельскіх вайсковых могілках. Паездку, як і дзве папярэднія, арганізаваў Камітэт памардаваных сем’яў — родныя 29 вазакоў, жыхароў падляшскіх вёсак Лазіцы, Арэшкава, Пасечнікі–Вялікія, Ягаднікі, Махнатае, Збуч, Чыжы, Падрэчаны, Ракавічы, Крывая, Залешаны, якіх у канцы студзеня 1946 года памардаваў у лесе непадалёк вёскі Пухалы–Старэ атрад НЗВ (Narodowego Zjednoczenia Wojskowego).

Субота, 28 кастрычніка. Аўтобус запоўнены да апошняга месца.

— Папярэднім разам было нас больш, — кажа мой сусед, пажылы мужчына. Пераважаюць пенсіянеркі, усе на выгляд вясковыя кабеты. Рукі іх запоўнены белымі і ружовымі хрызантэмамі.

— Kiedy policja, — голас бярэ адзін з арганізатараў, — zechce was przysłuchać, nie bójcie się. To dla dobra sprawy.

Інфармуе ён таксама пра бягучыя праблемы Камітэта. У канцы жніўня 1995 г. радныя Бельска–Падляшскага далі дазвол на перапахаванне іх родных на ваенныя могілкі. Цяпер трэба многа энергіі, каб завяршыць справу. Зараз усіх сведкаў дэпытвае мясцовая паліцыя.

— Ёсць надзея, што ўсё будзе па нашай думцы, — разважае старэйшая жанчына. — А так ездзіць далёка і дорага. А тут, як бачыце, усе амаль хворыя пенсіянеры.

— І добра было б, каб гэту эксгумацыю за дзяржаўныя грошы зрабілі. Што мы самі зваюем, як у нас усяго па дзвесце златаў рэнты, — наракаюць падарожнікі. Пазней таксама бачу як цяжка выдаць ім сто тысяч злотых (старых) за дарогу...

Аўтобус спыняецца ў Красным Сяле. Пілігрымку папаўняюць тры кабеты. Муж адной з іх просіць усіх на абед: „Адвядзіце нам кабеты і пасядзім сабе троху разам. Ужо ўсё нагатаванае, сталы расстаўлены”, — прыпрашае вельмі гаспадар.



*Паніхіда па загінуўшых фурманах*

Атмасфера ў аўтобусе становіцца сямейнай. Мужчыны ўступаюць месцы дасеўшымся жанчынам, малодшыя хлопцы — старэйшым дзядзькам. Нейкая цётка частуе ўсіх цукеркамі, іншая шакаладам. Нас, журналістаў (разам са мной быў і Юрка Ляшчынскі), частуюць як нікога. Пытаюся свайго субяседніка пра яго сям'ю. Далей плывуць успаміны:

— Гэта было троху награнэ, — разважае Ежы Кендысь родам з Лазіцаў. У час гэтых трагічных падзей яму было 11 гадоў. — Наехалі ў нашу вёску 26 студзеня, у сем гадзін вечара. Я яшчэ па двары бегаў. Найперш то сабакі ўсе разбрахаліся. Зараз жа бачу, як ідуць па вуліцы вайскоўцы з вінтоўкамі. Крычаць да нас: „Do domu gówniarze”. Гляджу я, а тут уся вёска войскам абстаўлена. То я да бацькі падбег і пытаюся, у чым тут справа. Бацька ў размову са мной не ўступаў, толькі пагнаў мяне ў хату. Хату занялі недзе а дзевятай. Ва ўсёй вёсцы так было. Лазіцы — гэта невялічкая вёска, 13 хат. У кожнай такой хаце начавала 13–15 вайскоўцаў. У гэты вечар яны адразу спаць кінуліся, у вопратцы, не вячэраўшы. Як селядцы ляжалі. Тады то і дзіця адным малатком іх магло б паза-

біваць. Хто ж ведаў якія ў іх планы? На другі дзень у вёсцы быў вялікі зрух. „Сваіх” вазакі адправілі дахаты, а на іх месца паставілі тых, што прыехалі з нашых вёсак, быццам па дровы для гміны. Пазней рыхтаваліся ў дарогу. Многія з іх яшчэ спалі. У гэты дзень павыганялі ўсіх сямейнікаў з хаты. Я выпадкова застаўся ў хаце, бо схаваўся на печцы.

Адзін з тых, што занялі нашу хату, ездзіў разведцаца ў Гайнаўку. Там быў рускі транспарт. Доўга гадзілі, што рабіць, аж урэшце сцвердзілі, што „jakoś tam sobie poradzimy”. Тады таксама я падслухаў, як адзін з іх, можа 19-гадовы хлапчук, расплакаўся: „Zabijcie mnie lepiej, ja już z wami dalej nie pójdę”. І яго пусцілі. Сярод гэтай банды было многа маладых, стройных хлапцоў. Адны былі апаранутыя ў мундзіры і шапкі-канфедэраткі, іншыя звычайна, па-цывільнаму.

Лазіцы пакінулі 28 студзеня, недзе ў тры гадзіны пасля абеду. Разам узялі і нашага тата. Было яму тады 38 гадоў. А па дарозе ў Арэшкава ўзялі і дзядзьку, брата бацькі. Ішоў ён з дубальтоўкай з Арэшкава, падляснічым быў. Дзядзька не ведаў, што нашага тата ўзялі, але яму казалі, што як будзе ўцякаць, то ўсю сям’ю расстраляюць. Дзядзька аднак уцёк, за Гайнаўкай ужо, пасля перастрэлкі з саветамі. Так склалася, што везлі яго разам з параненымі палякамі. І вартаўнікі пабеглі ў хату па пярыну, каб раненых прыкрыць. Пры фурманцы адзін астаўся, але і той штораз адбягаў туды-сюды пагрэцца. Люты мароз узяўся. Тады дзядзька выкарыстаў зручны момант і кінуўся на панадворак, хутка пабег за хату, за хлявы і за стадолу. Так і ацалеў. Меў шчасце, брамка была якраз адкрыта.

— Кліхі ўжо, — ажывіліся падарожнікі. Тут пілігрымаў сустракае консул Беларусі Ігар Хадасевіч. На могільніку шмат мясцовых. Парадкуюць магілы сваіх родных. За два дні свята памерлых. Уражваюць некаторыя прозвішчы на каталіцкіх крыжах: Васілюк, Ільяхук, Давідзюк.



Нашая група выклікае цікавасць. Людзі прыбліжаюцца, але захоўваюць бяспечную адлегласць.

— Ці ведаеце, чыя там магіла? — пытаюся ў 15-гадовых юнакоў, якіх смешыць праваслаўная багаслужба.

— Mówią, że ruskie tu leżą, — адказваюць, не здзіўляючыся занадта. Якраз ідзе служба на царкоўнаславянскай мове.

— А вунь нашыя, таксама ў той час пабітыя, — паказваюць старэйшыя палякі магілу акаўцаў, якая размясцілася паралельна, праз два рады магіл, за вазакамі. Абедзве магілы прыбралі дзеткі з пачатковай школы.

— Як я цябе шкадавала, як любіла, а ты мяне асіраціў, і дзеткі нашыя пакінуў. Ой Божанькі, Божа! Божа! — пачуліся хаўтурныя галашэнні старэнькай бабулі. Услед за ёй пачалі плакаць усе кабеты. Нават мясцовыя падышлі да магілы і перахрысціліся. Спачувалі.

— Нас шасцёра было, — успамінае брат Валодзі Кота з Махнатага, — а ён найстарэйшы. Саветы хацелі ўзяць яго на фронт, але тады брат выкруціўся, сказаў што ён паляк і яго адпусцілі. За немца то яго намаўлялі, каб кароў у Нямеччыну гнаў. Адмовіўся. У Лазіцы па загадзе паехаў. Як прапаў, то думалі, што можа ў Сібір вывезлі. Пасля двух дзён гарэла Краснае Сяло. З нашай вёскі добра было відаць пажарышча. Ніхто аднак не спалучаў гэтага са знікненнем Валодзі. Валодзю Коту з Махнатага было тады дзевятнаццаць гадоў.

Пухалы-Старэ. Дзвесце метраў за вёскай лес, а там дрэва з выразаным маленькім крыжыкам. Тут таксама айцец Феадосій служыць паніхіду. Паломнікі забіраюць свечкі, каб не загарэўся лес. Пераходзяць у другое месца, на ўзгорак.

А бабуля Настасся Фашчэўская і тут галосіць. Цалуе дрэва з крыжыкам.

— Гэтае месца мне ў сне прыдалося. Яшчэ тады, як іх забралі. Ой, Божачкі! Што я тады мелася! Не ела, не спала, з галавы валасы павылазілі. Як не свая хадзіла,

плакала. І тады муж мне прысніўся. Уваходзіць у хату, памаладзель, як з вянца. Я ад радасці слова не магу прамовіць. А ён замест са мной прывітацца, адразу ідзе да печкі пагрэцца. А пазней мне кажа: „Не плач, дарагая, я ўжо не пакутую. А ты цяпер глядзі дзяцей”. І пайшоў недзе ў імглу. Пазней яшчэ пачула голас, што шукаць трэба ў лесе, дзе на дрэве крыжык будзе выразаны. Пазней праз пяць гадоў я ўжо ведала, што з ім зрабілі. Сказаў мне настаўнік з нашых бакоў, які там, у Кліхах, працаваў. Быў там, калі раскапалі магілу. Я нікому не гаварыла, бо і сама не магла зразумець усяго гэтага. Настаўніка, што сказаў мне страшную навіну, сустрэла як у сне, на чыгуначнай станцыі ў Рыгораўцах. Не ведаю, чаму я туды пайшла. А ён, відаць, пашкадаваў мяне такую няшчасную. Відаць, Бог даў нам там сустрэцца.

Лукаш Фашчэўскі з Краснага Сяла загінуў на 37-м годзе жыцця. Асіраціў дзве дачушкі і 32-гадовую жонку.

На ўзгорку, метраў дзвесце ад крыжыка ў лесе, таксама знаходзіцца месца пакуты. У час перадапошняй пілігрымкі адкапалі там косці. Там таксама такі, як у лесе, крыжык. Навокал трохгадовыя сасонкі. Відаць, што месца гэтае міналі грыбнікі, бо ўсюды поўна прымерзлых апенек. Зараз ніхто не з'явіўся з вёскі. За стадоламі відаць толькі зацікаўленых дзяцей.

— Тут іх у зямлянкі загналі і пастралілі. Нават не закапалі як людзей, толькі голлем накрылі. Пазней ваўкі іх целы расцягвалі, — расказвае старэнькі дзядзька.

Марыя Скепка, тады Шуецкая, успамінае:

— Тата яшчэ па дарозе ў Лазіцы заехаў да нашай сястры і пакінуў ёй сякеру. Пазней, як ужо з атрадам вяртаўся праз Арэшкава, то я з ім апошні раз сустрэлася. Суседка прыбегла і кажа, што бацька там разам і хлеба просіць. Мама адкроілі мне паўбуханкі хлеба і паслалі мяне перадаць татку. Тата мяне пабачылі, уцешыліся. І тады гэтыя бандыты пачалі мяне біць прыкладамі, па галаве, па спіне. Татку таксама білі. Пазней многа га-

доў гаравалі. Не было ў што апрануцца, абуцца. Як адна абула чаравікі, то другая чакала, калі тая прыйдзе і чаравікі скіне. Мама ўсё гэта адбілася на здароўі. Была, што розум адымала. Бегала і вішчэла па лесе ад гэтага гора.

Ян Шуецкі з Арэшкава асіраціў сямёра дзяцей.

— І ведаеце, мая дачка цяпер тут замужам, недалёка гэтых Пухалаў. Пайшла за паляка, хаця ўсе мае дзеці ведаюць гэтуго гісторыю, — закончыла расказ Марыя Скепка.

\* \* \*

На ваенным могілніку ў Бельску-Падляшскім стаіць новы крыж з таблічкай:

**Ś. P. Zamordowanych  
29 mieszkańców  
(Furmanów)  
b. pow. Bielsk Podlaski  
31.1.1946 r.  
w lesie k. wsi Puchały Stare.  
Cześć ich pamięci!**

**Ганна КАНДРАЦЮК**

„Ніва” № 47, 19.11.1995

## **Нам трэба спяшацца**

У аддаленым на два кіламетры Спешыне чулі, як мардавалі фурманоў у пухалаўскім лесе. Адгалоскі злачынства разносіліся жахлівым рэхам па наваколлі. Праўдападобна ашчаджалі патроны. Забівалі ломам у галаву або штыком у живот. Магілы таксама не выкапалі, мёрз стаяў люты тады. РаSTRUшчаныя целы кідалі ў гатовыя ямы зпад бульбы. Пазней мясцовыя людзі бачылі, як лісы па лесе чалавечыя чэрапы валачылі.

Такі жахлівы расказ пачулі ўдзельнікі чарговай пілігрымкі ў Пухалы-Старэ і Кліхі. Ад трагічных здарэнняў у 1946 годзе ў лесе непадалёк Пухал-Старых, у Зале-

шанах, Вульцы–Выганоўскай, Занях, Шпаках, мінула больш за паўвека. Час падлячэў раны, дазволіў сказаць пра жорсткую праўду. 26 студзеня г.г. у Бельску–Падляшскім зноў сустрэліся родныя, сваякі ахвяр з 1946 года. Найбольш народу пабывала на паніхідзе ва Уваскрэсенскай царкве. Разам з сем’ямі памардаваных маліліся многія прыхаджане. Айцец Георгій Такарэўскі завяршыў сваю прамову словамі:

— Нам трэба памятаць пра гэту трагедыю, каб у будучыні такое ніколі ўжо не паўтарылася.

Святар асвятціў таксама мемарыяльныя дошкі, якія памясцілі на крыжах у Пухалах–Старых, Кліхах і бельскіх вайсковых могілках.

### Не трэба палітыкі

Побач крыжа на бельскіх ваенных могілках сабралася таксама нямала народу. Публіка была аднак не тая, што ў царкве. З вянкамі прыйшлі былыя працаўнікі міліцыі, бяспекі, дэлегаты ZBoWiD — ветэранскай арганізацыі. Прысутнічалі таксама паслы беластоцкай зямлі — Сяргей Плева і Станіслаў Малішэўскі.

— *Są wśród nas posłowie. Nie będą wymieniał jasy*, — прывітаў гэтых гасцей у атмасферы ананімнасці арганізатар.

— *Można powiedzieć*, — упомніўся пасол Сяргей Плева.

Другі пасол хутка развітаўся з публікай, апраўдваючыся мноствам працы.

— Справу грамадскага камітэта я прадставіў ужо месяц таму Акруговай камісіі па даследаванні злачынстваў над польскім народам (OKBZNP), — сказаў пасол Плева.

На дапамогу гэтага палітыка спадзяюцца многія члены камітэта. Але і ёсць іншыя меркаванні.

— Мне то здаецца, што не трэба запрашаць нам палітыкаў і паліцыянтаў, — сказаў жыхар падбельскай вёскі (таксама схаваўшыся ў ананімнасць).

— Каб не закрашваць нашай трагедыі палітыкай. Памардаваныя звычайнымі людзьмі былі, сялянамі. Загінулі, бо так хацела нейкая дзікая хеўра. Зрабілі на каца-

паў паляванне і пабілі. А зараз пачнуць гаварыць, што за камуністычныя сімпатыі іх пакаралі.

— Не трэба палітыкі, не трэба, — ціха паўтаралі і іншыя вяскоўцы.

— Бо што то будзе, як улада зноў зменіцца? — дадаў прыхільнік ананімнага і апалітычнага становішча.

### У дарозе

На месцы забойства, людзі расказваюць пра сваіх братоў, бацькоў, мужоў. Спадарыня Вера Макарэвіч прыехала з Беластока. Сама яна родам з Пасечнік-Вялікіх. Сярод забітых вазакі быў яе брат Алёша.

— Тады было яму 16 гадоў. Уначы на забаве ў Арэш-каве яшчэ гуляў. Раніцай паехаў у Лазіцы па дровы для школы. З іх вёскі адзін вазак вярнуўся аж з Пухалаў-Старых. Ацалеў, бо католікам прыкінуўся. Побач кожнага касцёла шапку знімаў і хрысціўся па-каталіцку. Ён расказаў сям'і Галёнкаў (спадарыня Макарэвіч з роду Галёнкаў) пра трагедыю ў пухалаўскім лесе. Пазней спадарыня Вера ездзіла ў Пухалы-Старыя, людзей распытвала. Зайшла ў адну хату, дзе пасля малацьбы абедалі. Але там маўчалі. У іншай хаце адправілі яе ў Кліхі. На могільніку адшукала магілу. Мясцовыя людзі падказалі, што там спачываюць вазакі з ваколіц Гайнаўкі і Бельска.

— Наш Алёшка такі спакойны, добры быў, — пачынае плакаць жанчына. — Выконваў загады, бо людзям верыў. І такая смерць яго сустрэла.

Захаваць памяць, эксгумаваць астанкі і перавезці іх з Кліх у Бельск-Падляшскі — такую мэту ставяць сабе аб'яднаньня ў грамадскім камітэце сем'і памардаваных ахвяр. Пра поспехі камітэта гаварыць яшчэ рана. Гэтаму спрыяе бясцілле і страх. Нават найбольш заангажаваныя члены камітэта выступаюць ананімна. Як агню ба-яцца мікрафонаў, відэакамеры, здымкаў.

— Бо яшчэ прыйдучь і заб'юць, падпаляць, — аргументуюць яны.

— Па Бельску ходзяць яшчэ тыя бандыты, — дадаюць,

— ананімныя лісты з пагрозамі нам дасылаюць.

Усё ж многа змянілася ў свядомасці членаў камітэта.

Два гады таму людзі яшчэ больш баяліся. Паказваюць мне спісак з подпісамі сем'яў ахвяр. Уражвае гэты акт смеласці. Пераважае там почырк малапісьменных людзей. Сярод заангажаваных членаў не відаць маладых, адукаваных людзей.

— Бывае, што і не вераць нашы ўнукі, калі ім пра гэтае гора раскажаш, — жаліцца адна бабуля.

Усё ж такі знаходзяцца адважныя людзі. Як правіла, выступаюць яны ў групе. Жыхары Чыжоў — Сцяпан Якімюк, Міхал Тарасюк, Люба Гаўрылюк, Люба Конах выступілі перад камерай тэлебачання. Ад іх даведаліся журналісты (традыцыйна прысутнічалі толькі беларускія рэдакцыі) пра меркаванні наконт маруднай справы эксгумацыі і перапахавання ў Бельск.

— Гэта ж сорам, каб дзяржава нам не дапамагла. Шкада ім грошай збіць скрынку і перавезці косці.

— Прадалі б нашых коней, што ад фурманой пазабіралі. Былі б грошы на перапахаванне. Коні ў палітыку ж не гулялі.

— Як пра Катынь, то гавораць, а нас і слухаць не хочуць.

Падобным выказванням не было канца. Ніхто не ўспомніў, што самым непрыхільнікам здзяйснення мэты з'яўляецца ананімнасць, недахоп настойлівасці, унутраныя канфлікты паміж членамі камітэта.

— Нам трэба спяшацца. Перавезці косці, помнік паставіць, — плачуць бабулі. — Бо памрэм і памяць па ўсім загіне.

**Ганна КАНДРАЦЮК**

*„Ніва” № 6, 9.02.1997*

## **Хрысціянскіх паховін чаналі паўстагоддзя**

У 1951 годзе на рымска-каталіцкі могільнік у Кліхах прывезлі іх ноччу. Тры драўляныя скрыні касцей, збуцвелей вопраткі, абутку. Гэта тое, што адкапалі на мес-

цы пакутніцкай смерці ў лесе за вёскай Пухалы–Старэ. Закопвалі толькі тыя, што эксгумавалі, без лішніх сведак, без святара. Помнік паставілі дваццаць гадоў пазней. Памясцілі на ім загадкавую пліту: *Tu spoczywa 25 osób mordu reakcyjnego podziemia mieszkalców okolicznych wsi. Cześć ich pamięci!* Ніякіх прозвішчаў.



Астанкі сабралі ў тры труны. Памяліўся над імі а. Яўген Неліпінскі

Раніцай 23 ліпеня гэтага года пад'ехаў на могілкі ў Кліхі, у суправаджэнні паліцыі, рад машын. Прывезлі з сабою труны. Пасля трох гадоў старанняў нарэшце Грамадскі камітэт сем'яў закатаваных вазакоеў атрымаў з пракуратуры згоду на перавоз астанкаў блізкіх на вайсковыя могілкі ў Бельску.

Эксгумацыю праводзіць Гарадское прадпрыемства камунальнай гаспадаркі з Бельска і самі сямейнікі забітых. Разбіраюць помнік, раскручваюць металічны плот. Зыходзяцца мясцовыя, непакояцца, хто будзе засыпваць ямы, хто прыбярэ друз.

— *Пакінем пасля сябе ідэальны парадак, — супакойваюць прыезджыя, — пра ўсё мы паведамілі ксяндзу і касцельнаму.*

— *О, тут ляжаць мае бацька і брат, — паказвае суседнія магілы немалады жыхар Кліхаў. — Якраз звальняецца месца і для мяне.*

Зямля пасля дажджоў сырая. Гліна клеіцца да рыдлёвак. На дне выемкі паяўляецца вада. У балоце, крыху глыбей метра, знаходзяць першыя косці. Становіцца цяжка. Выкладаюць іх на цэлафанавыя мяшкі. Лекар Тадэ-

уш Юзвік сартуе: гэта косці сцягна, гэта лыткі, гэта рукі. Паводле іх будзе можна палічыць, колькі асоб захавалі ў магіле. Меншыя косці, як рэбры ці пазванкі, кладуцца асобна.

Людзеі найбольш хвалююць чэрапы. Аднак, без лабараторных доследаў ужо амаль немагчыма ідэнтыфікаваць асоб. Ніводзін чэрап не захаваўся цэлым. У многіх відаць дзіры ад куль. Многія праламаныя ў некалькіх месцах або зусім раструшчаныя.

— Цяпер цяжка пазнаць, каторыя праломы былі прычынай смерці, а каторыя ўзніклі ў час першай эксгумацыі, — кажа доктар. — Але з вялікім праўдападабенствам можна сцвердзіць, што забівалі іх у розны спосаб, стрэламі з пісталета і ўдарамі цяжкім прадметам па галаве.

У адным чэрапе знайшлі цвік і два камяні. Як яны там апынуліся, невядома.

Зпад вялікай бетоннай пліты пасярэдзіне магілы, якой не змаглі рушыць нават адбойным малатком, сталі выцягваць розныя прадметы: кусок пояса з пражкай, запальнічку з гільзы патрона, абутак.

— У такіх пасталах з гумовай шыны хадзілі чыжаўцы, — кажа Васіль Якімюк з Падрэчан. — У майго бацькі былі сшытыя ім самім галёшы. Як яго забралі было мне два-наццаць гадоў, але я гэтыя галёшы пазнаю і праз сто год. Калі дасталі кавалак тонкай гумы, Васіль Якімюк пазнаў у іх халявы галёшаў: — Дзесь тут павінна быць яшчэ падэшва.

І сапраўды, неўзабаве выцягнулі кавалак тоўстай гумы, які дакладна пасаваў на падэшву.

— Мой дзед быў падафіцэрам у войску Пілсудскага, — кажа ўнук Хведара Якімюка, — але гэтым нічога гэта не значыла.

Абутак Аляксандра Максімюка са Збуча пазнае дачка:

— Мой бацька насіў валёнкі, якія абкручваў такімі скураннымі халявамі.

Гэтыя халявы захаваліся.



\* \* \*

Колькі застаецца з чалавека пасля пяцідзсяці гадоў знаходжаньня ў зямлі? Невялікая кучка касцей рук, ног, рэбраў, пазванкоў, чэрап (найбольш трывалымі пасля смерці аказваюцца зубы). Астанкі трыццаці забітых „Бурым” вазакі памясціліся ў трох трунах.

Доктар Тадэуш Юзвік сцвердзіў, што ў магіле ў Кліхах знаходзіліся астанкі дваццаці пяці чалавек напэўна. А вельмі праўдападобна, што і дваццаці сямі. Няпэўнасць бярэцца адтуль, што шкілеты былі некамплектныя. Адразу ідэнтыфікаваць удалося толькі аднаго, Васіля Бялецкага са Збуча, па крывой косці хворай нагі. Хадзіў ён на кастылях.

— *Бедны, — уздыхае са слязьмі ў вачах сваячка, — пры жыцці мучыўся і смерць меў пакутніцкую.*

Каля Пухалаў знайшлі яшчэ косці трох асоб. Такім чынам, лічба забітых вазакі вырасла з дваццаці дзевяці да трыццаці. Трыццятым быў Рыгор Грыгарук з Вулькі-Выганойскай. Узялі яго на месца фурмана, які, карыстаючыся пажарам вёскі і замяшаннем, уцёк. На перапахаванне прыехала сястра Анна Беляк з мужам і дачкою аж з Торуні.

— *Мама, бедная, усё верылі, што Грыша жывы, — плача сястра, — усё дажыдалі.*

— *Нашай маме сны сніліся, — кажа сястра шаснаццацігадовага Алёшкі Галёнкі, — што ён дзесь жыве, што дзесь у Расеі, у Баку. Так і не дачакалі.*

Людзі хапаліся за крышынкi надзеі. Хадзілі да варажбітоў. Анастасія Хвашчэўская з Краснага Сяла чула стук у дзверы:

— *То ён, бедны, прыходзіў, мой муж. Такі добры быў... І за што яго...*

\* \* \*

Хрысціянскага пахавання чакалі яны больш за пяцьдзсят гадоў. 25 ліпеня ў бельскай Свята-Міхайлаўскай царкве літургію і надгробнае адпяванне ўзначаліў архіепіскап Сава.

— Ніхто не мае права забіраць другому чалавеку дадзенае Богам жыццё, — сказаў у пропаведзі ўладыка. — А тут так люта закатаваны былі, мы мусім гэта выразна сказаць, ні ў чым невінаватыя людзі.

**Мікола ВАЎРАНЮК**

„Ніва” № 32, 10.08.1997

## Вырваліся з кіпцюроў смерці

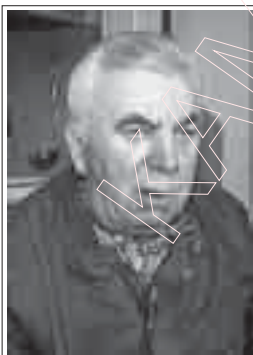


У Бельску, на магіле беларускіх сялян забітых „Бурым”, з кастрычніка мінулага года стаіць помнік. На дошцы трыццаць прозвішчаў.

— Усе яны ехалі са мною, — дробны, хударлявы **Уладзімір Куптэль** прыкурвае чарговую сігарэту. Пускае дым кольцам. — Тааак, мне пашчасціла.

\* \* \*

Студзень 1946 года быў марозны, але бясснежны. Колы жалезнякоў грукацелі па замерзлай грудзе. Мужчыны ў кажухах падганялі коней, каб за кароткі зімовы дзень управіцца ў лесе і да вечара вярнуцца дадому. Гаспадары з Арлянскай гміны ехалі па загадзе



войта па дровы для школы ў Орлі. Сяляне з прыпушчанскіх вёсак — сабе.

— Каля Лазіцаў стаяў вартавы ў мундзіры, — успамінае **Хведар Кендысь** з Ягаднік. — Старое польскае войска, бо арол з каронай, прыкмеціў сусед. Я ў войску не служыў, то мне было ўсё роўна, з каронай ці без. Мінулі мы яго і ўязджаем у вёску. Другі салдат загадвае нам паварочваць з вуліцы налева, заязджаць на падворак. А за намі ўсё новыя заязджаюць. Да поўдня ў вёсцы было поўна людзей.

— У мяне быў воз прыстасаваны да вывазкі дрэва, без гнайнёў, — расказвае **Мікалай Федарук**, — а ім былі патрэбныя такія, каб пакласці туды салому, прыхаваць стрэльбы і самім выгадна ехаць. І коні добрыя. На вазакоў не глядзелі, стары ці малады, кожны падыходзіў. Узялі і мяне, пасадзілі на чужую фурманку, за чужым канём. Адазвацца не можна было. Я паспрабаваў пажартаваць, то афіцэр схопіўся за кабуру, выцягнуў пісталет і мне жартаў адхацелася.



Войска падзяліла сабраных мужчын на дзве групы: тых, якія павінны былі ехаць абозам і тых, якіх пакідалі ў Лазіцы. Мікалаю Федаруку ўдалося адлучыцца ад першай групы і ўмяшацца ў другую. Бачыў гэта той афіцэр. Федарук памяняўся шапкамі з адным дзядзькам. Так замаскаваны забег у найбліжэйшую хату. Яе гаспадара таксама ўжо ўзялі. У хаце засталася адно старая баба.

— Яна мяне паспрабавала выпіхнуць з хаты, але я ўперся і шмыгнуў пад печ. Сядзеў там пакуль не пачуў як па вясковай вуліцы загрузацелі колы. Адседзеў яшчэ трохі і вылез з пад печы. Тым, хто застаўся ў вёсцы, забаранілі пакідаць яе да вечара. Калі людзі пачалі раз'язджацца, паехаў і я. На сваіх калёсах, са сваім канём.

\* \* \*

Хведар Кендысь павёз войска ў Гайнаўку:

— Наперадзе скакаў, на забраным аднаму гаспадару жарабцы, афіцэр. Мусіць „Буры”. Каля Арэшкава спілвалі тэлеграфны слуп і затрымалі паравоз з Чаромхі. Штосьці пагаварылі і адпусцілі яго. Заехалі мы ў Гайнаўку ад Юдзянкі. Я ехаў спераду, то спыніўся аж пад пераездам на пучы ў Белавежу. Там тыя салдаты пасаскоквалі з калёсаў і пабеглі па рэйках у бок станцыі. Са мною за-

стаўся малады салдацік. Не больш яму было як семнаццаць. Калі мы пачулі стральбу, ён не вытрываў і таксама пабег туды. Загадаўшы мне чакаць яго. Ага, думаю сабе, якраз я цябе тут пачакаю. І па кані! Мне ж у Гайнаўцы кожная вулічка знаёмая. Забіўся я ў глухі завулак, торбу каню на мызу і стаю. Каля мяне хадзілі якіясь людзі, але ні я да іх, ні яны да мяне нічога не мелі, у кожнага ж свае справы.

Хведар Кендысь чуў, як жаўнеры беглі назад, як штосьці крычалі, як стукаў капытамі той жарабец пад афіцэрам. Дадому падаўся, калі грукат колаў адкаціўся за лес.

— Там маёй магілы няма, — уздыхае, — а была б.

\* \* \*

Частка атрада, якую вёз Уладзімір Куптэль, спаліла Вульку–Выганоўскую.

— Ехалі мы палявымі дарогамі, абмінаючы галоўныя тракты, усё бягом, бягом. Усю ноч. Коні ўзмыліліся. Трэба было стаць на адпачынак. На досвітку затрымаліся ў Красным Сяле. Раз'ехаліся па некалькі падвод па падворках. Далі коням есці і самі селі ў клуні штось перакусіць. З таго, што мы ўзялі з дому ў лес, ніхто нічога не крануў. Не было калі. А ехалі ж мы адбіраць дровы, то да скваркі была і чарка. Але толькі расклаліся на таку, як раздаецца загад: „Падымацца!” Збіраемся ў дарогу. Я загарнуў наш сняданак у жупіцу і кінуў у воз. Нашы коні аднак не паспелі перадыхнуць. Бачылі гэта і вайскоўцы. Усіх са слабымі коньмі пакінулі, а за нас паехалі людзі з Краснага Сяла. Як гляджу на дошку на помніку, то бачу, што ніхто з іх не вярнуўся.

Калі войска пакінула Краснае Сяло, Уладзімір Куптэль з суседзямі, адчакаўшы і напайшы коней, падаліся ў адваротным напрамку. Ехалі лесам, палямі, каб не напароцца на іншыя групы з таго атрада. Урэшце адважыліся пад'ехаць бліжэй вёскі. Напатканая жанчына сказала, што гэта Пашкоўшчына. Пачулі палёжку. Былі блізка дому.

— У мяне швагер жыве ў Кашалях, — расказвае Ула-

дзімір Куптэль. — Заехалі мы да яго, я развінуў жупіцу з нашым недаедзеным сняданкам. З’елі мы, выпілі і надвячоркам падаліся дадому. З правага боку ўбачылі дым. Гарэла якаясь вёска. Гэта былі Залешаны.

**Мікола ВАЎРАНЮК**

„Ніва” № 10, 9.03.2003

## ВІЛЮКІ — МАЦКЕВІЧЫ

### Забірайся ў Расію...

— У маі 1945 года вайсковыя Арміі Краёвай, якімі камандаваў Зыгмунт Шэндзеляж „Лупашка”, акружылі Вілюкі і нашы панадворкі (жыхароў Мацкевічоў — афіц.: Доўгі Брод). Сабралі ўсіх нас пасярэдзіне вёскі і пасля далі загад падпаліць нашы дамы. Толькі



некалькі хатаў асталіся цэлымі пасля пажару. Усе іншыя будынкі згарэлі, — кажа **Васіль Хмара** з Мацкевічоў, які перажыў пасляваенную трагедыю.

Вясной 1942 года нямецкія акупацыйныя ўлады загадалі ўсім жыхарам Мацкевічоў перасяліцца ў Вілюкі. Гаспадары з Мацкевічоў разам з жыдоўскімі работнікамі хутка забралі свае дамы і гаспадарчыя будынкі і пачалі будавацца побач Вілюкоў. Немцы апасаліся, што жыхары пушчанскай вёскі будуць памагаць партызанам, якія стаялі ў Белавежскай пушчы. Калі жыхары Мацкевічоў вярнуліся пасля спалення іх дамоў на месца, дзе была іх родная вёска, мусілі будавацца з нуля. Гаспадары Вілюкоў таксама мусілі адбудоўвацца ад падстаў, жывучы ў вельмі цяжкіх умовах.

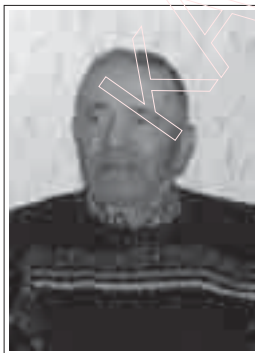
— Якраз мы селі вячэраць. Увайшоў у нашу хату чалавек у вайсковай форме і загадаў ісці на лінейку, у час якой меў выступаць іх камандзір. На вясковую сустрэчу

пайшлі са мной мама, дзве сястры і пляменніца. Калі мы прыйшлі на спатканне, людзі сядзелі на вуліцы і побач яе. Камандзір распытваў, хто страляў у напрамку іх жаўнераў, якія раней праходзілі побач нашых сядзібаў. Аднак ніхто не прызнаваўся, што ў напрамку лесу стралялі нашы хлопцы дзеля гульні, — успамінае Васіль Хмара. — Калі вясковая жанчына на мясцовай гаворцы стала прасіць палякаў, каб памілавалі нас і адпусцілі дамоў, вайсковы закрычаў: „Што, пражыла дваццаць гадоў у Польшчы і не ўмееш гаварыць на польскай мове“! Жаўнеры крычалі: „Бярыце свае тлумокі і выязджайце да мацеры Расіі“. Жанчыны пачалі плакаць і прасіць памілавання. Пасля камандзір крыкнуў, што наша вёска будзе спалена і загадаў вайсковым падпальваць хаты.

Сярод сабраных пасярэдзіне вёскі былі ўсе жыхары Вілюкоў і Мацкевічоў. Было там многа жанчын і старэйшых людзей. Расхваляваныя людзі сталі плакаць і прасіць адмяніць загад спалення вёскі.

— Добра памятаю, што трагедыя здарылася ноччу з 10 на 11 мая 1945 года. Спачатку вайсковыя крычалі што расстраляюць нас. Прывялі і палажылі перад сабранымі некалькіх мужчын, рукі якіх былі звязаны за плячыма. Жаўнеры загадалі лежачым на зямлі называць свае прозвішчы. Калі адзін з мужчын сказаў, што ён Германюк, загадалі расстраляць яго, — гаворыць Аляксей Саевіч.

Сярод акружаных вайсковымі жыхароў Вілюкоў і Мацкевічоў было многа дзяцей і моладзі.



— Мне было чатырнаццаць гадоў, калі я сядзеў пасярэдзіне Вілюкоў і разам з многімі людзьмі чакаў рашэння жаўнераў, якія акружылі нашы вёскі. Са мной былі ўсе сямейнікі. Сабраныя людзі баяліся адзывацца. Думалі, што будуць забіваць і былі вельмі спалоханыя, — кажа **Ян Вапа** з Мацкевічоў.

Асобы, што былі апрануты ў вайсковую вопратку, узялі некаторы вясковы дабытак з сабой і таму загадалі падрыхтаваць коней і вазы.

— Вайсковыя загадалі прывесці каня, паказваючы на наш панадворак. Спачатку я не хацеў прызнацца, што жыву наўскос ад месца дзе мы сядзелі. Пасля жанчыны настойвалі, каб я паступаў згодна з просьбай вайсковых, — з вялікім хваляваннем успамінае спадар Саевіч. — Калі я выйшаў перад сабраных, два разы мяне ўдарылі па твары і загадалі прывесці на ланцугу каня. Ішоў за мной чалавек з аўтаматам і таму не было магчымасці ўцячы. Забралі маю пяцігадовую кабылу, а жарабя згарэла ў хляве. Пасля ўсім сабраным у вёсцы далі загад разысціся. Паведамлілі, што будуць расстраляны тыя асобы, што будуць ратаваць свой дабытак.

Нягледзячы на пагрозу Аляксей Саевіч пабег на свой панадворак гасіць хату і хлявы.

— Калі я прыбег дамоў, гарэў хлеў і падалі з яго кроквы. Гарэў таксама дом спалучаны з хлявом. Не паспеў я адчыніць дзвярэй ад хлява, як учуў крык вайсковага, які загадаў мне ўцякаць з панадворка. Спачатку я ледзь не абамлеў ад страху. Калі ачуняў, закрыўшы галаву кашуляй, каб валасы не загарэліся, пабег за вёску. Там спаткаў сваіх сямейнікаў, — гаворыць спадар Саевіч.

— Хаця загадалі бегчы за вёску, мы пабеглі пад нашу хату. У доме якраз завальваўся дах. Гарэлі хлеў і клуня. Паспелі яшчэ выпусціць каня і карову. У хаце ўсё згарэла, — кажа Ян Вапа.

Дамы і гаспадарчыя будынкi хутка гарэлі вялікім агнём і вайсковыя ад'ехалі ў лес. Гаспадары і іх сямейнікі паспрабавалі гасіць свае хаты, хлявы ці клуні. Аднак рэзультат такіх намаганняў быў мізэрны. Ад суседніх будынкаў загарэліся нават непадпаленыя будынкi.

— У хаце ўсё згарэла. Спачатку думалі, каб недзе кусок хлеба знайсці і крыху з'есці. Пасля паставілі ў Мацкевічах пуню, каб на галаву дождж не ліў. Трэба было доў-

га чакаць, каб атрымаць з лесу матэрыял на будову дома. Мы рашыліся перабудаваць старэнькую хату, а намнога пазней пабудавалі новы дом. Гаспадарчыя будынкi трэба было будаваць таксама з нуля, — кажа Ян Вапа.

Уцалелі толькі некалькі хат гаспадароў з Вілюкоў і Мацкевічоў.

— Мама мая пачала прасіць вайсковага, каб не падпальваў нашай хаты. Той ударыў маму ў грудзі. Пасля аднак не падпаліў нашай хаты. Як кот бегаў з вадой па доме і гасіў салому на тых месцах, дзе запальвалася, бо вецер наносіў агонь з суседніх будынкаў. Так удалося ўратаваць хату, але хлеў і клуня згарэлі. Конь уцёк, а карова і свiнні згарэлі, — успамінае Васіль Хмара. ◇

— У нас згарэла ўсё, а каня забралі. Пасля ўдалося мне знайсці яго ў Гайнаўцы. Ubачыў я каня на гайнаўскім рынку. Пасля сваркі завёў яго ўласніка на міліцыю. Каня мне вярнулі, але не ўдалося дабіцца, ад каго ён трапіў да чалавека, ад якога я яго забраў, — тлумачыць Рыгор Кудэрскі з Вілюкоў, якому зараз за восемдзесят гадоў і, мабыць, з'яўляецца ён найстарэйшым сведкам трагічных падзей.

— Пасля трагічных здарэнняў вельмі цяжка было жыць. Мусіў я працаваць у полі і адбудоўвацца. Памагалі нам дзядзькі і сваякі. Першыя будынкi былі часовыя. Некаторыя спачатку будавалі зямлянкі, а пасля ставілі больш салідную забудову, — кажа Васіль Хмара. — Мінула крыху часу ад трагічных здарэнняў і мы даведаліся, што камандзірам атрада, які спаліў нашу вёску, быў афіцэр Арміі Краёвай, якога называлі „Лупашкам”.

**Алянсей МАРОЗ**

*„Нiва” № 28, 26.06.2005*



## ЗАЛЕШАНЫ

### Трава забыцця

*Залешаны, 29 студзеня 1946*

У Залешаны я выбраўся 2 жніўня, у дзень святога Ільі-Прарока. У час жніва і сенакосу будзённым днём мала каго ў вёсцы застанеш. А Ілью на Беласточчыне беларусы святкуюць паўсюдна.

Дарожныя ўказальнікі на Залешаны на шашы Бельск — Кляшчэлі — два: налева і направа. Наш самаход па-варочвае налева. Выбіраем добра: трапляем, так бы мо-віць, у асноўныя Залешаны. Па другі бок шашы два пры-сёлкі: Залешаны-Сады і Залешаны-Равы.

— Я вам нічога не скажу, бо амаль нічога не памятаю, — кажа мне залешанскі солтыс Міхал Леанчук. — Мне было тады — колькі? — усяго чатыры гады.

Тым, хто выжыў, зараз ужо мусіць быць пад семдзесят.

Падыходзіць да нас яшчэ адзін гаспадар, Пётр Лукашук, зацікаўлены, мабыць, не надта ўжо частым госцем у сваёй вёсцы. Выцягваю з кішэні пачак папяросаў, а з сумкі свежыя „Нівы“. У Залешапах я ўсяго другі раз у жыцці, з нікім тут не знаёмы. Найважнейшае — каб па-верылі, што свой. Мова, яна тут самая істотная.

Няшмат з кім тут паразмаўляеш. Старыя, што засталіся, альбо ўжо з ложка не ўстаюць, даходзяць, альбо розум у іх папсаваны. Трэба гаварыць з тымі, што на той час былі ў падлетках, мелі па чатырнаццаць-пятнаццаць гадоў.

— Завяду вас да Ніны Лемеш, — кажа солтыс. — Яна можа добра расказаць. І чалавек яе таксама, але ён у Гайнаўку збіраўся, і хіба ўжо паехаў.

Цётка Ніна (з дому — Сахарчук) пражыла ў Залеша-нах увесь свой век: выйшла замуж у сваёй вёсцы. Яна, як аказалася, адзін з тых пяці-шасці чалавек, што па-мятаюць і могуць расказаць. Яе не спужаў мой дыкта-фон, які я паставіў на столік-шафку на кухні, не давяра-ючы занатоўкам уручную. Тон голасу, яго на паперы не

запішаш. Але нейк кампенсаваць можна. Так званымі літаратурнымі сродкамі, што-коlechы гэта ні азначала б.

— Была зіма, аж тут ламочуць у дзверы, — пачала цётка Ніна. — Мы ўжо былі ляглі. Глянулі ў акно — якоесь войска. Ну, тады банды штораз то па вёсках хадзілі. Тата нашы шмыг пад печ, бо былі партыйныя. А яны, як толькі наехалі, цягаюць у кожную хату салому. То ж кожны мае пасцель, мае ўсютка, а яны цягаюць салому... Пананосілі тае саломы... Ну і паказваюць для нас — войско польске... Войско то войско, што тут скажаш?..

— Быў такі мой калега, Пеця, солтысаў сын... Солтыс таксама схаваўся, ён быў солтысам за саветаў. А яны з самага рання ўзялі тое дзіця і водзяць яго з сабою па цэлай вёсцы. А кругом вёскі паставілі страж — кругом, кругом... І хто ў вёску ўваходзіў, то ўжо заставаўся, ужо не выходзіў...

— Якась так сталася, што яны адварнуліся, і нашы тата кажуць маме: дай мне што адзецца. Бо яны ў кальсонах былі, а то ж зіма. Адзеліся і да хлява, шмыгнулі на вышкі, там схаваліся...

— А да нас якраз прыйшоў „Буры” (Рамуальд Райс, камандзір атрада — Я. М.). У нас была вялікая хата. Ён нас выгнаў (яшчэ дзве сястры малыя былі), ён нас на кухню павыпіхаў, а сам такі стол вялікі расцягнуў, круглы, на ім такую мапу страшную разлажыў, мы ўсё бачылі, бо праз шчыліну заглядалі...

— *То вы „Бурага” бачылі ў вочы?*

— А пэўна ж. Я і сёння яго б пазнала... Во, у Беластоку, кажуць, табліцу яму павесілі, што нібы яго мардавалі, а не думалі, колькі ён памардаваў... Ну і кажуць, каб ім *снядане гатоваць*... Пайшлі па вёсцы, нацягнулі, там шынку, там тое, там сёе. Мама ім сталі есці варыць...

— А ў вёсцы ў нас быў такі Федзя, Сахарчук, трохі як бы не ў сваім розуме хлопец. А яны пайшлі туды авёс браць. А той бедны Федзя кажа, што аўса ў іх мала, вельмі мала... Узялі яго і адразу застрэлілі...

— Ну і тое... Нашы тата на вышках сядзяць... А з Суха-

вольцаў прыйшоў у вёску кравец, Зялінка, здаецца, а як яго імя — забыла...

— Ага, так: дзень ужо праходзіў, а яны пайшлі па вёсцы і выганяюць усіх з хатаў, заганяюць усіх у адну хату...

— *Ці памятаеце, чья то была хата?*

— Памятаю, Сахарчука Дымітра... Дымітра і Уладзіміра, хата была вялікая, на дзве палавіны. Пазганялі цэлую вёску ў тую хату... І таксама тых, што ў Залешаны прыйшлі, і іх ужо не выпускалі. З Сухавольцаў такая дзеўчына ішла замуж, прыйшла прасіць на вяселле, Ніна Нігярэвіч называлася, яе таксама з усімі запхнулі. І з Чахоў быў хлопец, з Чахоў-Балотных... Але многа людзей па хатах пазаставалася, хто дзе схаваўся, а хто, як бедна жыў, то і адзецца не меў і застаўся. Нічыпарук Марыя засталася дома, а з ёю трое дзяцей малых... Леанчук Рыгор застаўся ў хаце, і двое дзяцей... І Нічыпарук Наталля і двое дзяцей, хлопчык і дзеўчынка... І бацька іхні, Ваня Нічыпарук. Хлопец і бацька дайшлі адразу, але маці з дачкою страх як мэнчыліся перад смерцю, абгарэлі цэлыя...

— Мы найменшую нашу сястру пакінулі дома, яна ў нас якаясь хвараватая тады была. Мама казалі, а куды ты, дзіця, пойдзеш, сядзі тут каля печы... А яно, беднае, сядзела і паварушылася, а на чыгуне стаяла патэльня, зачачіла яе і зваліла. І гук стаў вялікі. А той бандзёр, той „Буры”, выбег з пісталетам, думаў, што там невядома хто. Пабачыў, што дзеўчынка, і схапіў яе за кудлы і выкінуў на двор. І сказаў, каб другі бандзёр завёў нашу Марысю туды, дзе ўсе... А яна то і амаль голенькая была... Наша хата была напроці тае, дзе ўсе сядзелі... Мама выбеглі, узялі яе на рукі, прытулілі да сябе...

— Палілі нас у панядзелак, ужо пад вечар...

— Як зганялі нас у тую хату, то казалі: вёска ваша пойдзе з агнём, а вы Богу на ахвяру... Ну так, такі нам вырак далі...

— „Буры” ўжо з бандаю выехаў, але страж пакінуў. І яны пайшлі па вёсцы і стралялі па стрэхах з аўтаматаў, за-

пальнымі кулямі... Людзей у Сахарчукоў поўная хата, і ўсе бачаць, як вёска гарыць. А тыя людзі, што па хатах засталіся, сталі выбягаць. А іх сякуць з аўтаматаў. Леанчук Рыгор і двое дзяцей, Нічыпарук Марыя і трое дзяцей, хлопцы былі, і Нічыпарукі Наталля і Іван, і іхнія хлопец і дзеўчынка, я ўжо казала, бацька з сынам мусілі выбегчы, бо іх на дварэ застрэлілі, а маці з дачкою паранілі ў хаце, і яны там згарэлі, доўга і страшна енчылі... І наша хата, што напроці, ужо гарыць... А потым яны ўжо сякуць з аўтаматаў па той хаце, дзе мы ўсе, б'юць уверх, пад страху... І мы ўжо гарым. І тут віск, піск падняўся... Адны былі дзверы ад вуліцы, а другія з тылу, ад падворка... З вуліцы страляюць, а тыя дзверы ад падворка гвоздзямі забілі... Але ж там стаяў якісь, разумееце, іншы за ўсіх, якісь людскі чалавек. Ён тыя дзверы адбіў і кажа: уцекайце, уцекайце...

— Каго ж выслаць? Людзі стаяць і баяцца... Быў такі хлапчына, Лукашук Лёня, быў з бацькам, мацеры ў яго не было. І людзі кажуць: Лёня, ты бяжы, бяжы... І ўсё глядзяць. І як тое дзіця пабегла, і ніхто да яго не страляў, то грымнулі ўсе. А хата ўжо трашчала і падала на нас. Макар Несцярук абгарэў страшна: рукі ў яго засталіся каплекія аж да смерці. І яго швагерка, Галена... І тут хлявы гараць, і стадола, прабеглі мы каля іх і кінуліся да Тапароў, найбліжэйшай вёскі. А і там стрэлы, яны паехалі туды вёску рабаваць...

— А залешанскіх маладых мужчын, і чалавека майго будучага, хацелі ўзяць фурманамі. Параздзявалі іх дагала, засталіся яны ў адных кальсонах. Але потым раздумалі — узялі толькі аднаго, ён ужо так і не вярнуўся, а рэшту разам да нас у тую хату... І тыя ж хлопцы басячком, зіма была, беглі да Тапароў... Потым ім ногі гнілі, панапухалі...

— Тата нашы ўцяклі, як хлеў загарэўся... Але незадоўга да таго бачылі, як бандыты прывялі да нас пад дашок солтысавага сына, Пецю Дземянюка, і таго краўца, Зялінку, ці не Аляксандр яму было, і там пастралілі... Пеці было чатырнаццаць тады, як і мне...

— Людзі як паварочаліся потым, то адно попел пабачылі. Усё згарэла датла. Не, чакайце, дзве хаты засталіся... А ўсё іншае — да попелу. І каровы, і свінкі, усё... А шчэ рок быў такі, што каровы, як на смех, усе цельныя, і ўсе амаль — з двума цяляткімі. Ляжалі абгарэлыя, з жыватамі палопанымі, тыя цяляткі ім вывальваліся...

— *А дзе потым людзі жылі?*

— Па вёсках, па суседніх вёсках... Да вясны. А ўжо потым сталі зямлянкі капаць... І не адны залешанцы так жылі... То ж кругом тут папалілі, і Зані, і Шпакі, і Вульку... Як падумаеш... Кажуць, пекла страшнае, страшны суд... Ужо хіба нам яго не будзе, мы ўжо свой перайшлі...

Доўгі час цётка Ніна перабірала ў памяці, хто яшчэ мог бы мне расказаць. Можа Васёнка (Васіліца) Младзяноўская? Розум у яе добры, кажа цётка Ніна. Але дома яе не засталі: пайшла на багаслужбу ў царкву, у Сакі.

Я зноў на вуліцы, з солтысам і Пятром Лукашуком. І яшчэ падыходзіць Сцяпан Астапкевіч. Яму тады было пятнаццаць. Але ў дыктафон дзядзька Сцяпан гаварыць не хоча. Калі так, без дыктафона, то можа.

Яшчэ раз. Аповесць Сцяпана Астапкевіча разыходзіцца з расказаным цёткай Нінай у дробязях.

Вёску запалілі не з аўтаматаў — мелі спецыяльна нарыхтаваныя паходні, імі падпальвалі хата за хатаю. Палілі ў аўторак, пераначаваўшы ў вёсцы. А як зганялі людзей у хату Сахарчукоў, з адчыненымі шыткамі, то казалі ўсім: слухалі вы раней рускіх мітынгаў, а цяпер паслухаеце нашага...

Не, гэта няпраўда, што Залешаны спалілі таму, што солтыса не знайшлі, ці каго партыйнага. Адразу мелі намер спаліць і пастраляць. Бо навошта салому ў хаты цягалі, і людзей збіралі? Каб толькі пастрашыць?

На месцы, дзе стаяла хата Сахарчукоў, зараз стаяць два крыжы: драўляны і каменны. А па другі бок вуліцы — абеліск: дата на ім чамусьці перайначана — не 29 студзеня, а 14. І піша, што людзей чатырнаццаць загінула. Няма імёнаў.

Мы пасядалі пад плотам, каля крыжоў. Яшчэ раз лічым пабітых.

Выходзіць больш за чатырнаццаць.

— Драўляны крыж трэба бы падправіць, а то перакасіўся, — кажа хтось з залешанцаў. — Трэба, каб памятка нашым дзецям і ўнукам засталася.

— Ніякіх унукаў па нас тут не застанеца, — кажа яму солтыс Міхал Леанчук. — Мы дажывем тут сваё, і будзе ўсё. І хатніскі нашы зарастуць травой...

Хатніска (месца пад хату) — я першы раз чую такое слова...

Штогод, 29 студзеня, людзі збіраюць грошы і заказваюць паніхіду ў бацюшкі ў Саках. Ідзе ўся вёска.

Пасля поўдня пачало збірацца на дождж. Чакаю, калі будзе вяртацца самаходам мой брат, што паехаў далей, на Грабарку. Нейк так зышлося, што будзем пісаць пра агонь і попел, і ён, і я. І пра памяць, хіба.

Я расказваю залешанцам, што даведаўся пра Зані і Яцэвічы, што прачытаў пра „Бурага”. „Бурага”, дарэчы, яшчэ „не ўшанавалі”. Прынамсі я не чуў. Але ягонага камандзіра „Лупашку” (Зыгмунта Шындзеляжа) — ужо так. Ягоным імем назвалі вуліцы ў Лодзі, у Сувалках...

Перад самым нашым ад’ездам вярнулася з царквы цётка Васіліса.

— Дзеткі, а навошта вам пра ўсё гэта пісаць? Пакіньце гэта, нашто наклікаць якую новую бяду.

Адчуваю, што нейк недарэчы гучаць мае рэплікі пра нашу памяць, пра гістарычную праўду.

Выязджаем з Залешанаў у пошугах ветру. У Залешаных шмат зелені. Калі стаяць у адным канцы вёскі, то хатаў амаль зусім не відаць за дрэвамі і агародчыкамі.

Калі-лень яшчэ вярнуся. Калі-лень, гэтае слова залешанцы не ўжываюць. Так кажуць у нас, у Ляхах. А тут наогул — калі-небудзь...

**Ян МАКСІМЮК**

*„Ніва” № 34, 25.08.1991*

## Спалілі нашу вёску

— „Буры” і яго банда прыехалі да нас 29 студзеня 1946 года ў пяць гадзін раніцы. Маці будзіць і кажа: „Уставай, бо прыехала войска”. Калі прыйшлі ў нашу хату, то прыкідваліся, што яны з Народнага войска і пыталіся пра банду. У нас забралі кажухі, — пачынае аповед пра трагедыю



— Апрача нашай вёскі банда „Бурага” спаліла яшчэ Шпакі і Зані, — гаворыць усхваляваны Віктар Лемеш (на здымку з жонкай Нінай)

ў Залешанах Віктар Лемеш. Людзей, якія пражылі трагічныя здарэнні — мала. Аднак, расказваюць ахвотна.

Па дарозе ў Залешаны атрад „Бурага” праязджаў праз Тапаркі. Некалькі асоб увайшло ў дом Андрыяна Мрука.

— Памятаю, двух з аўтаматамі ўвайшло ў хату і загадалі бацьку збірацца. Маці плакала, але гэта не памагло, — гаворыць сын Антон Мрук.

Пасля атрад „Бурага” акружыў Залешаны і не выпускаў з вёскі ні жыхароў, ні асоб, якія наведалі вёску.

— У кожную хату прыносілі салому і казалі, што будуць адпачываць на ёй. Відаць, рыхтаваліся спаліць вёску. Казалі, што адно дзіцё кінула снегам у чалавека з банды і гэта мела стаць прычынай знішчэння вёскі, — кажа Віктар Лемеш. — Пасля пачалі збіраць авёс для коней, а не—



*На месцы, дзе падпалілі жыхароў Залешан, стаяць крыжы*

каторым асобам казалі прыехаць з коньмі і вазамі. Я быў сярод іх. Мішу Нічыпарука ўзялі з сабой, каб паказваў ім дарогу і дамоў ужо не вярнуўся. Усім апошнім казалі распрануцца, забралі кажухі і валёнкі. Я думаў, што расстраляюць, але адзін з банды сказаў, што і так спалімся. Усім жыхарам Залешан казалі прыйсці на сход у дом Дзмітрыя і Уладзіміра Сахарчукоў і нас туды загналі. Тых, што заяўлялі, што яны католікі, пускалі. Пасля забілі вокны і дзверы і каля хаты паставілі людзей з кулямётамі.

— Людзі з банды паказаліся мне маладымі, прыгожа апранутымі ў вайсковую вопратку хлопцамі. Іх камандзір „Буры” быў крыху старэйшы. Запамятала іх, бо затрымаліся ў нашай хаце. Нас на кухню выгналі, а самі занялі вялікі пакой. Тата схаваўся ў каморцы, а пасля пад печ улез. Калі заўважыў, што людзі з банды сядзяць у вялікім пакоі, пабег і схаваўся ў хляве. Паколькі быў ён толькі ў бялізне, мама панесла вопратку. Ubачыў гэта адзін з банды. Аднак парадачны быў чалавек і не выдаў бацьку. Мы, дзяўчынкі, праз дзірку ад ключа заглядалі ў вялі-



кі пакой. Бачылі разложаную на сталё вялікую карту і людзей сабраных каля яе. „Буры” быў без двух пальцаў. І сёння пазнала б яго, калі б магла ўбачыць. Быў ён круглатвары, сярэдняга росту, гадоў 30–40, крыху таўставаты, — расказвае Ніна Лемеш, жонка Віктара. — Калі мы з мамай пайшлі на сход, найменшая сястра засталася схаваная ў запечку. Неасцярожна скінула яна пательню на падлогу і людзі „Бурага” ўчулі гэта. Выцягнулі яе і голенькую ўкінулі ў хату, дзе ўсе сабраліся. Мы яшчэ здолелі заўважыць, як іншыя дамы і хлявы падпальвалі. Хіба той, што замяшчаў „Бурага”, выстраліў у страху хаты, дзе мы сабраліся і яна загарэлася. Кожны распачным голасам пачаў крычаць, развітваліся з сабой. Ніна Негярэвіч з Сухавольцаў прыйшла прасіць на вяселле і не выпусцілі яе. Вельмі сумавала па нарачоным і сям’і. Усе плакалі, а некаторыя маліліся. Адзін сярод бандзёраў парадачны быў. Адбіў нам дзверы і сказаў: „Uciekajcie, bo spłoniecie”. Мы так і пабеглі па вузенькім панадворку паміж хлявамі і клунямі, якія ўжо гарэлі. Усе, што гарэлі ў хаце, уцяклі і пражылі. Гасподзь пашкадаваў.

— Беглі мы ў Тапаркі, бо туды было найбліжэй. Калі падбеглі пад вёску, даведаліся, што там людзі „Бурага” чакаюць у альшыне. Я босы быў, бо вопратку раней забралі. Ногі папухлі ад марозу. Калі далі мне ў Тапарках апрагнуцца, пабег я ў сваю вёску. Усё дагарала і дымела. Найдаўжэй гарэла тое месца, дзе мы пад падлогай сала адбандаў хавалі, — гаворыць Віктар Лемеш. — Згарэлі тыя, што схаваліся ў хатах. Цяжарная Марыя Нічыпарук абгарэла і памерла. Рыгор Леанчук выносіў на руках двух сыноў. Дзеткі задушыліся ад дыму, а яго забілі. Былі і іншыя дзеткі, якія згарэлі ў хатах. Некаторыя загінулі яшчэ да пажару. Зялінку з Сухавольцаў забілі ў клуні. Забілі Пятра Дземянюка, які не сказаў, дзе знаходзіцца бацька, што быў солтысам Залешан. Бацька адбег за вёску і праляжаў у снезе. Фёдара Сахарчука забілі і пакінулі ў свірне.

— Чаго ж ад нас, праваслаўных, хацелі, якія з дзедзед прапрадзед тут жылі? Крычалі, каб мы да Сталіна ўцякалі. А што ж ён нам за адзін? Ён нам ніхто, — гаворыць павышаным голасам Ніна Лемеш. — Адбудоўвацца трэба было хутка і па сённяшні дзень наша вёска не можа дайсці да сябе. Амаль усё згарэла, толькі адна хата Яна Каляды засталася. Ён схаваўся ў доме і калі банда ад'ехала, пачаў гасіць прызбу, ад якой узяўся агонь. Дом быў прыкрыты чарапіцай і мабыць таму ўдалося яму ўратаваць яго. Іншы дом, які не спалілі, быў толькі ў будове. Мой бацька, які быў схаваны ў хлёўчыку, здолеў выпусціць з хлява дзве каровы. Авечак таксама выкідаў, але яны баяліся агню і згарэлі ў хляве. Людзі з Залешан пайшлі жыць да сваякоў. Мы зімавалі ў дзядзькі ў Тапарках, а вясной пачалі будавацца, — кажа Ніна Лемеш. — Быў сацыялізм, але амаль ніякай дапамогі не было. Каб не сваякі, паўміралі б ад голаду. Дзе былі вялікія сем'і, ездзілі па вёсках і прасілі ў людзей дапамогі.

— Далі нам надзел сосен у пушчы. 25 фасметраў дрэва трэба было падрыхтаваць і вывезці. З іх будавалі мы дамы. Аднак, пасля дзесяці гадоў, казалі вяртаць грошы за гэтае дрэва і нават прымусова сцягвалі належнасць. У першую чаргу людзі будавалі дамы, бо трэба было недзе спаць. Хлёўчыкі часовымі рабілі. Укопвалі стаўбы і абабівалі дошкамі. Найбольш памагалі сваякі, — гаворыць Віктар Лемеш.

— Калі мы гарэлі ў хаце, то я малілася: „Госпадзе, выведзі мяне адсюль і буду Табе служыць”. Малілася, каб Бог выратаваў усіх і ніхто не загінуў. Такое змаганне і нянавіць — за грахі. У нас бацьку забілі і ўсё згарэла. Некаторым давалі нейкую вопратку, але не ўсім. Памятаю, як маці закручвала лахманамі ногі і працавала пры будове хаты. Два гады пасля вайны пісалі мы нават у Варшаву за дапамогай, але нічога адтуль не атрымалі, — успамінае ўстрывожаная Валянціна Нічыпарук.

— Апрача нашай вёскі банда „Бурага” спаліла яшчэ

Шпакі і Зані. Быў загад выгнаць беларусаў у Расію, — гаворыць усхваляваны Віктар Лемеш. — Даведаўся я, што „Бурага” дэлегавалі з Варшавы ў Белавежскую пушчу на працу ў лясной ахове. Уцёк ён у лес і з дзэзерціраў арганізаваў атрад. Раней быў у падпольнай арміі на Віленшчыне і ўжо там быў непаслухмяны ў адносінах да сваіх камандзіраў.

**Аляксей МАРОЗ**

„Ніва” № 4, 23.01.2005

## ЗАНІ

### **Попел і памяць**

*Зані, 2 лютага 1946*

Памяць ведае больш, чым слова можа сказаць. Памяць ведае больш, чым слова хоча сказаць. Памяць, не слова, хоча сказаць усё і не можа.

Тое, што ў словах.

**Успамінае М. К.:** Гэта было ў суботу, якраз выпалі польскія Грамніцы. У нас у хаце была я з сястрою, мама, малодшы брат Ёзік, тата драмалі на зэдліку каля печкі. На вячоркі прыйшлі дзве мае сяброўкі, адна прала на каляўротку, другая вязала на прутках. Старшы брат Уладзік забег у хату і кажа, што паляць Шпакі. Відаць зарыва і дым. І выбег. Мама кажуць, што трэба павыносіць з хаты, бо прыйдуць і нас спаліць. Потым хтось грукнуў у дзверы, тата выйшлі і ў хату ўжо не вярнуліся. Потым стрэлілі ў акно, і згасла карбідоўка. Мы пападалі на падлогу. Я падняла галаву і бачу цераз акно, што і наша вёска ўжо гарыць. Ідзі на гару і павынось што, кажа мне мама. Я пайшла і бачу з гарышча, што людзі пабітыя на вуліцы ляжаць. Бо на вуліцы ясна, як удзень, ад агню. Зыходжу і кажу маме. Мама ўзялі польскую ікону, была ў нас адна, і выйшлі на двор. Мы ўсе за ёю. Брат, я памятаю, паспеў захапіць з сабою школьны тарністар. Мы хадзілі ў школу ў Занях, вучыў нас найстарэйшы наш брат Янак,

яго ў той час дома не было, бо старэйшыя хлопцы і мужчыны здаўна ўжо па хатах не начавалі. Хто дзе, у клуні, на вышках у хляве або і на грушы, абвязаўшыся вярочкаю, каб не ўпасці, калі засне. Стаімо мы перад нашым домам, а яны ідуць вуліцай і заходзяць у наш панадворак. Адзін з іх узяў і прыставіў пісталет мне да галавы. „Polacy czy Białorusy?” — пытаецца. „Panie, my Polacy, nie zabijajcie nas”, — кажуць мама. — „Jak pan nie wierzy, to niech zapyta u sąsiadki. Ona katoliczka”. Цераз вуліцу жылі католікі, нашы суседзі. Мама пабачылі, што суседка ...цкая стаіць перад домам, і падумала, што за нас заступіцца. Бо мы з імі жылі як адна сям’я, гэта я тут праўду, як на споведзі, кажу. Яны былі бедныя, а нашы мама былі шчырыя, спагадлівыя і памагалі ім, чым маглі. Адзін пайшоў пытацца, ці палякі мы. І тая ...цкая сказала, ведаецца, з такой пагардай ці то са злоспю: „Tak, tak, Polaki”. Ён вярнуўся і стрэліў з пісталета маме ў голаў. Я бачыла, як страшна пырснула кроў у мамы з галавы. Мама ўпалі каля хаты. Брат Ёзік кінуўся ўцякаць за хату, за ім стралялі, але не пацэлілі. Ён прасядзеў усю ноч у акапах за вёскай, вярнуўся на другі дзень, ужо на папялішча. А нас з сястрою і з тымі сяброўкамі запхнулі ў хату. Адзін з іх прынёс ад суседзяў акалот саломы, яны ім уваход у пограб закрывалі, бо дзвярэй не мелі, завалок яго на гару і запаліў. І потым пайшлі паліць далей. Мы думалі, што дзверы завязалі чым, каб нам не выйсці, і пазалазілі пад ложак. Але тут дым, кроквы трашчаць і пачынаюць падаць. Я вырвала акно, у нас яно было падвойнае, як на зіму, другую раму выпхнула на двор. Пад акном у нас была сажалка, тут на яе салома са страхі падае і гарыць.

Вада гарыць. Хоць быў люты, то вада не замёрзла, бо тады якраз стаяла адліга. Няма як выскачыць, бо ўсюды агонь. Але вытрываць немагчыма, мы ўжо пачыналі задыхацца. Тады я ўзяла сястру на рукі, ёй было сем гадоў, а мне чатырнаццаць, і кінулася цераз полімя, цераз сен-

цы на двор. Дзверы не былі завязаны. За мною мае сяброўкі. Я пабегла цераз вуліцу да тых суседзяў і, не пытаючыся, шыганула ў іхнюю хату і схавалася там. Там, дзе жылі палякі, то не палілі, толькі беларусаў. А таксама абাপал дамоў не палілі, нават калі былі беларускія, каб католікі не згарэлі. У нас у вёсцы было чатыры польскія сям'і, са „шляхты”. І тая суседка, што сказала на нас „Так, так, Polaki”, забегла ў хату і выгнала нас адтуль, як паршывых сабак. Я з сястрою на руках пабегла ў куток падворка, там у іх хвораст ці то ядловец ляжаў і таксама пярэны, што павыносілі з хаты, бо казалі раней, што паліць беларусаў будучь, каб павыносілі, калі б ад пажару і іхняя хата занялася. Але і адтуль нас прагналі. І мы схаваліся ў куратніку, што стаяў побач сядзібы тых суседзяў. Там мы і прабылі да рання, не выходзілі, калі яны збіраліся і крычалі „Zbiórka! Zbiórka!”, а потым пайшлі дарогаю на Свірыды.

**Успамінае Н. А. (сястра М. К.):** Я ляжала ў тым куратніку на курыным памёце ў адной кашулі. Сястра мне казалася не варушыцца. Сама была ля дзвярэй. Я чула, як яна дрыжыць і трасецца. У вёсцы стралялі, я цераз пазы бачыла, што на загуменні стаялі іхнія падводы, чакалі, аж тыя ў вёсцы паб'юць людзей і папаляць. Яны збіраліся потым вельмі доўга. Уранні сястра знайшла брата Янку, і ён перанёс мяне ў клуню, якая не згарэла. Сама я ісці ўжо не магла. Тата адвёз мяне ў Свірыды да сваякоў. Вясною я вярнулася ў Зані да бабкі. Зані пасля пажару апусцелі, людзі хаваліся па іншых вёсках, доўга не вярталіся. Тата, як вярнуліся ў нядзелю ранкам, то ўбачылі, што мама згарэлі разам з хатаю, засталіся толькі самыя костачкі. Тата пазбіралі іх у палатно, збілі з дошак труну і хавалі разам з іншымі пабітымі, за вёскаю, у супольнай магіле, мы туды пойдзем, я вам пакажу. Праваслаўныя могілкі былі ў Браньску, але людзі баяліся туды ехаць і хаваць, каб там нас не пабілі. Разам у той магіле

пахавалі 24 асобы. Тыя нашы сяброўкі выжылі, яны былі сёстры, але тата і маму іх забілі.

**Успамінае А. К.:** Яны прыходзілі да нас раней, перад тым, як нас спалілі, былі разоў дваццаць. Грабілі, забіралі коней, свіней, вопратку, хлеб, усё, што згледзелі. Прыходзілі ноччу, грукалі ў акно. Калі гаспадар пытаўся „Хто?“, яны казалі „Polskie Wojsko“. Мы ўжо ведалі, хто такі і чаго ім трэба. Тады мне было 19 гадоў, я быў на вёсцы, сядзеў з хлопцамі ў некага ў хаце. Па начах мы ў хатах не спалі, бо калі каго з хлопцаў зловяць, то катуюць. Мы пачулі шоргат і рыпенне падводаў. Я выйшаў на двор і бачу, што вёску акружаюць. Пытаю хлопцаў, куды ўцякаць будзем? Усе разбегліся, хто куды. Я сам пабег цераз садок у той бок, дзе лес. Але згубіў шапку і вярнуўся па яе. Тут мяне і схапілі. І вядуць па вуліцы. З адной хаты выглянуў стары, называўся ён Міхал. Яго таксама забралі і павялі са мною. Завялі нас на гасцінец, што ідзе на Свірыды, і там сказалі класціся на зямлю. Потым адзін з іх пайшоў на вёску і доўга не вяртаўся. Мусіць, пытаўся ў камандзіраў, што з намі рабіць. У вёсцы чуваць была страляніна, з абодвух канцоў пачалі яе паліць. Потым той паляк, што пайшоў, вяртаецца, выцягвае пісталет і пытаецца ў Міхала: „Polak czy Białorus?“ — „Białorus“, — кажа дзядзька Міхал. Той стрэліў у яго два разы. Потым пытаецца пра тое самае ў мяне. Я адказваю так сама. Ён страляе ў мяне. У першую хвіліну мне падалося, што мне раскалолі галаву і выбілі мозг. Але ж не, я ляжу і думаю, значыць, я жыву і галава цэлая. Чую, як енчыць і страшна хрыпіць дзядзька Міхал. Яму, мусіць, прастрэлілі лёгкія, краем вока бачу, як ён пакутуе і звіваецца каля мяне. „Popraw temu, co się tak wije“, — кажа той, што страляў. І тады другі пусціў у дзядзьку чаргу з аўтамата. Дабіў яго. Я ляжаў да таго часу, пакуль не ўбачыў, што яны адышлі ад нас і сталі глядзець, як гарыць вёска. Я паволі адпоўз ад іх, потым прыўзняўся і кінуўся бегчы.

Тады якраз пачалася моцная страляніна, я не ведаю, стралялі па мне ці, можа, у вёсцы людзей забівалі. Я ўцякаў. Я схваўся ў акапах, што засталіся пасля немцаў, сядзеў там і прамёрз. Адчуваў, як па маім целе, пад вопраткай, сцякае кроў. Трэба было падацца недзе да людзей. Але куды пайсці? Кругом польскія вёскі. Я пайшоў у Сцёны, там былі дзве беларускія сям'і. Я пастукаў у акно, мне адчыніла бабулька. Сказаў, што я з Занёў, і што нас спалілі і пабілі. Прыйшоў гаспадар, у хаце лямпы не палілі, але ён адчуў, што нешта са мною благое. Ён стаў мяне разглядаць і ўбачыў, што з мяне цячэ кроў. Я быў ранены ў двух месцах. Адна куля прайшла праз шыю, другая трапіла ў плячо і выйшла каля локця. Ён мяне перавязаў, а ранкам павёз у Зані. На вуліцы я ўбачыў забітага бацьку. Зайшоў у хату, на пасцелі ляжала мая сястра, ёй прастрэлілі грудзі. І той чалавек занёс сястру на сваю фурманку і павёз яе цераз Браньск у Бельск, у шпіталь. Там яе адратавалі. У Занях у тую ноч забілі 24 асобы. Многа паранілі. Наш сусед выносіў з хаты свайго ўнучка, да яго стралялі з аўтамата, хлопчыку было ўсяго чатыры гады, а можа і таго не, кулі яго разнеслі амаль на кавалкі, а суседу адстрэлілі абедзве рукі. Яны потым выехалі ў СССР, засталася яго дачка, жыве ў Занях да гэтай пары.

**Я:** *За што стралялі людзей у Занях і палілі вёску? Можа хтось з Занёў нейкага паляка забіў або выдаў бяспецы? І потым тыя з лесу прыйшлі помсціць?*

**А. К.:** Ніхто з нас нікога не выдаваў і не забіваў. Стралялі і мучылі нас за тое, што мы беларусы, што рэлігія ў нас іншая. Вам, смярдзючым беларусам, месца там, пад Масквой, а не тут, казалі яны не раз.

Вам трэба ведаць, якія ў нас тут, „на шляхце”, як людзі кажуць, палякі жывуць. Ім ксяндзы ў касцёлах казалі, што руская рэлігія Маткі Боскай не прызнае, і яны гэтаму верылі і вераць да сёння.

**Успамінае П. М.:** Заходзіць дзядзька ў нашу хату і кажа, што вёска гарыць. Я на двор, а на загуменні стаяць з карабінамі. Назад у хату! Сядзець і не выходзіць. Я ўзяў дзве мае дачкі на рукі, выйшаў з імі на двор і цераз вуліцу, падбегам, каб хутчэй у лес. За мною стралялі, куля трапіла мне ў клуб, я ўпаў з дочкамі ў баразёнку на агародзе. Аднекуль падбегла мая сястра, забрала дзяўчынку і панесла іх за вёску. Я бачу, ляжаць мае мама на агародзе, забітая. Я падпоўз да яе, кранаю, але яна не варушыцца. Я ляжаў каля мамы не ведаю як доўга, аж чую, крычаць: „Zbiórka! Zbiórka!” Вёска палыхае, яны ідуць вуліцай, згледзелі нас, падыходзіць адзін, падыходзіць другі: „Kurwa mać, nie ma naboii!” Потым падыходзіць трэці з карабінам, такі каратыш, ростам можа з метр, калі ў шапцы. Ён страляе ў маму, ужо мёртвую. Потым стрэліў у мяне. І я тады, як ляжаў, то сеў адразу. Сеў, не ведаю, што са мною сталася. Ужо нічога не бачыў. Куля выбіла мне адно вока, прайшла пераноссе і выкалупнула другое. Яно, як людзі мне потым казалі, ліпела нейкі час на адной жылцы. Яны пайшлі далей, а я астаўся сядзець там без вачэй, жывы. І ў таго каратыша не хапіла на мяне амуніцыі.

Магіла пастраленых 2 лютага 1946 года людзей у Занях метраў дзвесце за вёскай, у полі. На пачатку сямідзесятых на тым месцы паставілі мемарыяльную табліцу. Высечаны на ёй 24 прозвішчы. Найстарэйшаму з забітых 83 гады, наймалодшаму — 4. Гэта тое хлапчанё, якое ратаваў і выносіў з полымя дзед, пакуль не адстрэлілі яму рук.

Зані спаліў адзін з атрадаў так звананага Pogotowia Akcji Specjalnej (PAS), якім камандаваў „Буры” (Рамуальд Райс). Атрад складаўся з акаўцаў, што прыйшлі на Беласточчыну з Віленшчыны, і таксама з мясцовых палякаў.

— Вы, калі ласка, не запісвайце нашых прозвішчаў у газеце, — прасілі мяне жыхары Занёў. — Мы вам расказалі ўсё, як было. Але прозвішчаў нашых не запісвай-



це. Жывуць нашы дзеці, нам трэба жыць. Зразумейце тое, што нас стралялі не партызаны з-за граніцы, а нашы суседзі, людзі з навакольных вёсак. Мы не хочам, каб тыя, што стралялі нас тады, помсцілі нам і цяпер. Калісьці называлі іх бандытамі, цяпер гавораць, што яны героі, бо змагаліся за вольную Польшчу.

Я запісаў гэтыя словы 17 красавіка 1990 года ў За-  
нях, на беларускім астраўку ў Польскай Рэчы Паспалітай.  
Я не адчуваю нянавісі да палякаў.

**Ян МАКСІМЮК**

„Ніва”, 6.05.1990

## Незагоеная рана

Магіла дваццаці чатырох праваслаўных жыхароў За-  
неў (гміна Браньск), памардаваных 2 лютага 1946 года  
*Oddziałem Pogotowia Akcji Specjalnej NZW* пад камандай  
Рамуальда Райса, мянушка „Буры”, знаходзіцца ў адкры-  
тым полі, непадалёк вёскі. Гэтае месца, з грушай-дзіч-  
каю, адзінокай сасной, нагадвае незагоеную рану ў паз-  
начаным рыжымі скібамі краявідзе. Гэта таксама неза-  
гоеная рана ў памяці жыхароў польска-беларускага па-  
межжа.

Быў суботні, лютаўскі вечар.

— Да нашай хаты на вечарыну моладзь прыйшла, —  
успамінае Мікола А., тады 19-гадовы кавалер. Хлопцы  
ў карты гулялі. Мікола А. выйшаў на панадворак. Там па-  
чуў крык: „Złodzieje!” І раптам згледзеў, як ад суседа нехта  
праз плот шмыгануў. Мікола А. разам са сваім суседам  
кінуўся ў пагоню за ўцекачом. Дабеглі да лесу і там па-  
чулі галасы разведчыкаў.

— Kto tam? — папытаў іх мужчынскі голас.

— Wyрuch! — адпаліў сусед, католік. Тады Мікола А. па-  
бачыў, як па дарозе са Свірыдаў цягнецца шнурок фур-  
манак. Інстынктыўна павярнуў у вёску.

— Хацеў папярэдзіць людзей, — успамінае ён. — У той  
час часта наязджалі Зані ўсякае масці рабаўнікі. Сярод

іх былі жыхары навакольных вёсак. Забіралі жывёлу, вопратку, яду, хатнія прылады.

Побач сваёй клуні Мікола А. наткнуўся на асобеня з вінтоўкай. Не разумеў, што сталася, нядаўняя версія з рабаўнікамі чамусьці не прыставала.

— Kto tu? — папытаў у сустрэтага маладзёна з аўтаматам.

— A kto pyta? — адказаў той дзіцячым галаском.

Тады Мікола А. ірвануў пад хату. З разбегу галавою ў дзверы гримнуў. „Уцйкайце!” — крыкнуў і назад выскачыў за дзверы. На вуліцы разносіўся крык і лунала зорыва пажарышча. Хлопец затрымаўся побач вішні, што расла на панадворку. Там сустрэла яго чарга з аўтамата. Мікола А. пераскочыў плот і зноў кінуўся ў поле. Уздагон прастрачыў чарговы абстрэл. Калі Мікола А. шчасліва апынуўся пад лесам, успомніў пра шапку, якую згубіў пад вішняй. „І чаму я такі дурны быў, — задумваецца ён, — што па шапку вярнуўся”. Зані былі ўжо поўнасьцю акружаны. З двух бакоў вёскі наступалі ўзброеныя мужчыны. На панадворках таксама стаялі з нарыхтаванай зброяй. Мікола А. зразумеў, што папаў у смяротны тупік.

— Што з намі будзе? — папытаў яго ідучы побач старэча.

— Што? Поб’ют!..

— Што ты гаворыш?!

— Хватіт ужэ, довольна, — адказаў абыякавым тонам Мікола А.

Свет яму ўжо нецікавым зрабіўся. Атупелы ад жудасці і жаху запамятаў, як ідучых разам з ім мужчын у канцы вёскі ніцьма палажылі. Расстрэлу чакалі пятнаццаць хвілін.

— Katolik czy Białorus? — прыставіў у пэўным моманце рэвальвер да галавы малады забойца.

— І што я мог сказаць, — паясняе Мікола А. — Як я не жыд, то і не гаварыў што жыд. Беларус, кажу. Іншыя таксама казалі. Бо калі б папыталі, паляк ці беларус, — дадае Мікола А., — то, паляк адказаў бы.

На вачах юнака расстрэльвалі мужчын. Згаданага старэчу так абстралялі, што кроў быццам з бочкі лілася. Міколу А. ранілі ў шыю. Шчасце ўсё ж ахоўвала яго. Куля праяцела ўздоўж рукі і выйшла пад локцем. Пазней яшчэ раз выстралілі. І гэтым разам куля мінула яго. Мікола А. ляжаў сярод забітых і думаў пра свае боты. Ба-яўся, што прыйдуць разбуць і даб'юць тады. Калі забойцы адступілі падпаліць яшчэ ацалелыя будынкі, Мікола А. рашыў яшчэ раз кінуцца ў поле. За ім пачуўся зноў абстрэл. Адбегшы нейкія сто пяцьдзесят метраў, зваліўся ў баразну і пачуў, што ў яго нерухомае рука. Сваё ацаленне Мікола А. лічыць цудам.

— Людзі недарма кажуць, што на вайне салдаты толькі страляюць, — падсумоўвае Мікола А., — а Бог кулі раздзяляе.

Іншая жыхарка Занеў, Софія К., добра памятае той судны дзень. Было ёй тады 18 гадоў.

— Уварваліся з аўтаматамі ў хату і пытаюць, якога мы веравызнання.

Софія К., згледзеўшы няўвагу бандытаў, давай з маці ў поле ўцякаць. За імі і іншыя вяскоўцы беглі. А ўздагон ім ляцелі выстралы. Пазней памятае, як ачуняла і пабачыла пабітых сяброў. Над Софіяй К. галасіла маці.

— Я хацела падняцца і далей уцякаць, але не атрымоўвалася.

Маці стаяла над ёй і наказвала падымацца. Дзяўчына астаткам сіл дацягнулася да лесу. Пазней везлі яе жалезным возам у Браньск. І адратавалі там. Бацьку Софіі К. расстралялі на вуліцы. А яна, з перастрэленымі лёгкімі, сама не разумее, як ацалела.

Марыя Д. таксама памятае 1946 год. У гэты вечар з сяброўкамі сядзела.

— Мы збіраліся да суседа пад акно, бо туды меў хлопец да дзяўчыны прыехаць.

Калі ў вёсцы раздалася страляніна, 15-гадовая Марыя падбегла заслانیць вокны і ўбачыла пажарышча.

Маці паслала яе на гарышча ўзяць з куфра адзенне. Дзяўчынка глянула ў ваконца і там пабачыла забітага на вуліцы чалавека. Пад дрэвам сядзела расстраляная дзяўчына.

— Мама ўзялі ікону Маткі Боскай Гадышэўскай, грамнічную свечку і вывелі нас, трое дзяцей з хаты. Зараз падбег да яе асобень з вінтоўкай і паставіў сваё пытанне: „Polaki czy Białorusy?”

— Polaki, panie, Polaki! — паказвала на ікону маці Марысі. — Zapyta się pan Franciszkowej, sąsiadki, — прасілася з надзеяй маці.

Згаданая суседка глянула са злоснай усмешкай на нас і паясніла сітуацыю.

— Polaki, Polaki, — сказала яна іранічна.

Маці Марысі зразу жа расстралялі. Дзяўчынка дастала таксама рэвальверам у галаву.

— Пазней нас з малодшай сястрой у падпаленую хату загналі. Ад страху пад ложкам мы сядзелі.

Калі хата занялася агнём, дзяўчаты выбеглі на панадворак. Хвіліну пазней схаваліся пад дубам, што ляжаў на вуліцы.

— У нас добрыя суседзі, католікі, былі. Я іх як родную сям’ю лічыла. Таму рашылася ў іх шукаць ратунку.

Там аднак Марысю сустрэў непрыветлівы жэст гаспадыні. „A ty, draniu, wynoś się!” — выпіхнула дзяўчыну суседка.

Уладзімір Д., брат Марысі, запамятаў вачыма дзіцяці гэты дзень. Было яму толькі 11 гадоў. Разам з маці і сёстрамі выбег на вуліцу шукаць ратунку. У час страляніны ірвануў за хату і, прыкідаючыся мёртвым, застыў у баразне. Калі загарэлася хата, палыхаючая салома падала са страхі на хлопчыка. Было невыносна гарача. З гэтай баразны малы Уладзік бачыў, як расстралялі яго маці з Маткай Боскай Гадышэўскай у руках.

\* \* \*

Пасля вайны Зані былі мнагалюднай вёскай. На дзвесце сем’яў толькі чатыры былі каталіцкія. Аднак навакол-

ле належала ўжо „шляхце”.

— Нас хацелі прагнаць і забраць сабе зямлю, — кажуць сведкі таго часу.

Зані, адзіная праваслаўная вёска ў наваколлі, шмат злачынстваў зведала ў пасляваенныя гады.

— Банды дзень у дзень хадзілі. Рабавалі ўвесь дабы-так ды пасылалі *кацапаў у рай*. Аж паўсотні людзей выехала тады ў Савецкі Саюз.

Сённяяшнія Зані гэта прыстанішча старых людзей. Толькі ў адной сям’і, да таго прыезджай, ёсць 13 дзяцей.

— Нашы ўсе адсюль павыязджалі. Ужо пасля 1946 года людзі пабралі астаткі добра і накіраваліся ў напрамку Бельска-Падляскага.

**Ганна КАНДРАЦЮК**

„Ніва” № 7, 16.02.1997

PS. Па жаданню выступаючых асоб прозвішчы і імёны зменены. Аўтарка карысталася архіўнымі магнітафоннымі запісамі Юркі Ляшчынскага.

## Трагедыя Занёў

*Nie masz tak jadowitej plagi na człowieka jako człowiek, który rozumem i dowcipem dziwne do zabijania bliźnich sposoby wymyśla. (Piotr Skarga)*

Дзвесце метраў за ўсходнім канцом Занёў, што ў Браньскай гміне, сярод поля відаць адметны чорны праваслаўны крыж побач густой елкі. Падыходжу бліжэй. Участак абгароджаны, перад згаданым крыжам масіўная мемарыяльная пліта з прозвішчамі дваццаці чатырох хыхароў Занёў, забітых 2 лютага 1946 года баевікамі ўзброенага падполля; даты нараджэння загінуўшых вельмі розныя...

\* \* \*

Мама варыла вячэру, тата малоў у жорнах. Я і дзве сястры сядзелі ў кухні, гуляючы з тройкай дзяцей старэй-



шай сястры, якая была замужам у Сеськах. Брат толькі што ад яе вярнуўся; прасілі яго пераначаваць, не ехаць нанач, але ён вярнуўся дадому і пайшоў на вёску. Неўзабаве ён убег у хату з крыкам:

— Уцякайма, „госці” прыйшлі!

— Я нікуды не буду ўцякаць, — адказала мама, падкідаючы дровы ў пліту. — Я перад нікім нічым невінавата.

Прыходзілі і раней да нас, патрабавалі вопраткі або сапаніны. І мама ім адказвала, каб бралі тое, што знойдуць. Яны нешта знаходзілі, забіралі і адыходзілі.

Раздаліся выстралы, па хаце засвіталі кулі. Брат скінуў з гарышча адзенне старэйшай, замужняй сястры, што было ў нас, каб вынесці. Тата ўзяў трохгадовага сястрынага сына на рукі, то яго маленькага застрэлілі ў таты на руках, прастрэльваючы тату рукі. Пабеглі мама і брат. Я схавалася ў старэйшую сястрыную дачку, а мае сёстры найменшага сястрынага сына, што быў у калысцы, і пабеглі ў лес. Уцяклі так, як былі ў хаце, у сукенках і басанож, бо наша хата ўжо гарэла.

Прасядзелі так да раніцы, у холадзе; тады не было вялікага марозу, крышку быццам адліжна было. Наша вёска гарэла ўсю ноч. На золаку я пачула стагнанне і расшыла паглядзець, хто гэта патрабуе дапамогі. Мяне спынялі, але я ўсё ж такі падышла. У полі ляжала наша су-

седка з акрываўленымі нагамі. Даведаўшыся, што мы амаль голяя, яна дала нам свой плед.

На світанні падаліся мы ў вёску. І тая параненая суседка прабавала паўзці на каленях, але не змагла. Яна прасіла сказаць яе сыну, каб прыехаў па яе і забраў. А мы прыйшлі ў суседаву хату, прытуліліся да печы і стаімо. Прыехала і мая старэйшая сястра з мужам. Я прасіла яе, каб пабачыць сваіх родных. Завяла яна мяне да таты, які быў з прастрэленымі рукамі. Побач яго ляжаў малады наш сусед без вачэй; праз якія прабілася адна куля. У яго было двое маленькіх дзяцей і ён пасля такі невідучы жыў у вёсцы; памёр ён некалькі гадоў таму. Сястра абяцала таксама паказаць маму і брата, але я іх ужо больш ніколі не пабачыла. Гаварылі, што мама ляжала ў садзе на прырыне, а брат быў побач яе абаперты аб грушу. Швагер збіў з дошак дамавіну, у якую паклалі пасярэдзіне сям'і сына, а абапал яго маму і брата.

Пра нашу трагедыю даведалася цётка, што жыла ў Валілах; яна прыехала і забрала мяне да сябе. А сястрын муж рашыў выехаць усёй сям'ёй у Савецкі Саюз; раней, яшчэ перад пагромам, за ўсходнюю мяжу выехалі з Занёў тры сям'і. Тата выязджаць не хацеў — тут жа была яго гаспадарка. Ён спадзяваўся разам з намі, дочкамі, неяк жыць з зямлі, неяк яе абрабляць. Не хацеў ехаць і таму, што ў нас была нарыхтавана драўніна пад хату сястрэ і швагру. Але швагер заўпарціўся, ён быў майстрам на ўсе рукі і спадзяваўся наладзіць сабе жыццё ў больш спа-



койных абставінах. Ён выехаў не толькі са сваёй сям'ёй, але забраў з сабою тату і дзве мае сястры; мяне не было дома і я асталася бадзяцца па Польшчы асірочаным дзіцём.

Выехалі яны ў Беларусь, у Брэсцкую вобласць, атрымалі там хату і зямлю. Тата вельмі тужыў па радзіме. Адна рука яму неяк выздаравела, а другую лекары аднялі; ён усё ж такі рубаў крыху дровы, прытрымліваючы іх куксай. І сумаваў, што лёс так каварна разлучыў яго з любімай ім мамай; мама наша была з Брэстчыны, а загінула на Беласточчыне, яму ж рыхтаваўся адваротны лёс... Неўзабаве сталі швагра прымушаць запісацца ў калгас. Ён гэтага ўдару ўжо не вытрымаў; адной раніцы знайшлі яго на вяроўцы...

\* \* \*

Мяне ў 1942 годзе забралі на прымусовыя работы ў Прусію. Солтыс вызначыў мяне, хаця я яшчэ замаладая была; мо таму, што нас было пяцёра дзяцей, а бацька меў толькі тры гектары зямлі. Той солтыс зараз пасля вайны ўцёк да саветаў, то яго людзі аж да Свірыдаў гналі камянямі; такі быў. Тры дзяўчыны з Занёў былі ўцяклі з Прусіі і ён у той жа дзень далажыў быў немцам пра іх і зараз бацькоў у падвал у Браньск забралі...

Я трапіла ў Кёнігсберг, працавала на фабрыцы, расфасоўвала пральны парашок. Калі прыйшлі саветы, забралі мяне ў дапаможную гаспадарку. Пад канец 1945 года мяне звольнілі. Прывезлі ў Брэст, возячы праз Мінск і Харкаў. У Брэсце не хацелі прапусціць праз граніцу, адправілі ў Гродна. Там нам працу прапанавалі, але мы адмовіліся; патрымалі нас яшчэ два ці тры тыдні і пусцілі ў Польшчу. Дадому вярнулася я на каталіцкую Вігілію. А праз месяц — зноў бяда...

Ішлі ад усходу. Зайшлі ў хату і спыталі пра свінчо. Выйшлі паглядзець і зараз раздаўся нейкі выстрал.

— О, u was bandyty!

Пачалі страляць і паліць. Мы кінуліся ўцякаць. Мае дзве





сястры былі пад падпечкам схаваліся, але як пачала хата гарэць, то адна вылезла, выліла вядро вады і неяк уцяклі з хаты, што ўжо стала валіцца ад агню. Адною з іх толькі валасы прыгарэлі, а другой абгарэў і твар. Згарэў увесь наш дабытак. Усходнюю палову вёскі спалілі дашчэнту, у заходняй асталіся то хаты, то гаспадарчыя будынкі. А ўцекачоў у лесе было як мурашак. Пасля выходзілі адтуль групкамі. На другі дзень уся наша сям'я, у якой ніхто не згінуў, пайшла ў Бельск. Знайшлі кватэру ў Праневічах і там год жылі. Але ж бацькам хацелася на сваё. Прыязджалі ў Зані зямлю абрабляць, бо далі нам коней. Давалі насенне, адзежу, на адбудову. А былі і такія сем'і, што ўжо ў Зані не вярнуліся. Усё гэта вайна нарабіла.

\* \* \*

Толькі адну асобу з пабітых пахавалі на праваслаўных могілках у Браньску, а ўсіх апошніх у брацкай магіле за вёскай. Не было чым вазіць, не было каму займацца пахаваннямі. Пабітых пахавалі ў тым месцы, дзе былі пясчаныя ямы з пад бульбы, бо ў іншым месцы з-за марозу немагчыма было капаць. Адгарнулі снег і так паклалі нябожчыкаў.

Вэб-гісторыя Браньска, напісаная тамашнім даследчыкам Збігневам Раманюком, пасляваенныя гады апісвае толькі трыма сказамі: „W 1946 r. Brańsk liczył tylko 2.542 mieszkańców. Do początków lat pięćdziesiątych miasto było silnym ośrodkiem ruchu oporu wobec nowej władzy «ludowej» (głównie AK-WiN — np. «Łupaszka» z Lechem Beynarem, znanym różnie jako Paweł Jasienica, oddział «Huzara» i inne grupy, np. NSZ), w wyniku czego celowo hamowano rozwój miasta. Miejscową ludność zawsze cechował szczególny patriotyzm”.

\* \* \*

У першую сусветную вайну ўся вёска, апрача адной сям’і, выехала ў бежанства. Сёння ў Занях каля дваццаці хат, выглядаюць яны сумна, так як і ў іншых вёсках. Ёсць толькі дзве гаспадаркі, якія бяруцца прыняць прадпрымальніцкі выклік нашага часу. Большасць жыхароў, гэта пенсіянеркі; толькі найстарэйшыя ведаюць мову сваіх продкаў. Трое дзяцей вучыцца ў браньскай гімназіі, сям’ера ў пачатковай школе. Але руіна вясковых будынкаў не абнадзейвае, што яны там астануцца.

**Аляксандр ВЯРЫЦКІ**

„Ніва” № 4, 23.01.2005

## ПАТОКА

### **Патока ў агні**

22 мая 1945 года атрад Зыгмунта Шэндзеляжа (Zygmunt Szendzielarz, АКАўскі псеўданім „Лупашка”) спаліў вёску Патока — на агульную колькасць каля 100 сядзіб уцалела ўсяго 6–7 будынкаў. У агні загінула трое дзяцей Марыі і Юліяна Гарасімчукоў ды адзін дарослы — Міхал Герасімчук. За адну ноч жыхары Патокі страцілі свае дамы і ўсё нажытае ў жыцці дабро...

Салдаты ў Патоку прыбылі ў лістападзе 1944 г. і засталіся ў ёй да вясны 1945 г. Войска збірала па вёсках кантынгент. У Патоцы ўвесь час стаялі, кватаруючыся па гас-

падарах, некалькі салдат, якія абслугоўвалі кантынгенты з самой Патокі і Тапалян. Раз у тыдзень—два салдаты зменьваліся — адны адыходзілі, а іх месца займалі іншыя.

16 мая ў Патоку заехала грузавая машына з дваццаццю салдатамі. Быў у групе адзін афіцэр. Солтыса, якім быў Канстанцін Дамброўскі, у вёсцы акурат не аказалася і салдатаў стаў раскватароўваць Ян Бэкіш — ён быў падсолтысам у Патоцы. Прайшло можа з гадзіну як у Патоку, з боку Геранімова, увайшло *яшчэ адно войска*. Было іх чалавек пад сорок. Спыраша яны ішлі вуліцай, але зраз сталі распаўзацца па сядзібах. Афіцэр таго *першага войска* (якое прыехала за кантынгентам) заўважыў гэта і даў загад сваім людзям заняць месцы для абароны. Пачуліся выстралы з абодвух бакоў...

— Яны трывалі нейкае паўгадзіны і ўсё заціхла. Банда падцягнула дапамогу з Геранімова і ўсё пачалося нанова. „Лясныя” заклікалі праз мегафон: „Bracia rodacy, nie brońcie się, złóżcie broń”. І вынік свой гэта мела, бо тыя першыя салдаты фактычна перасталі страляць — бараніўся толькі афіцэр, але і яму зараз не хапіла патронаў. Яны, відаць, мусілі быць у той машыне, якой прыехалі і якая стала пасярэдзіне вёскі. Афіцэр спрабаваў дабрацца да яе і ў той момант яго цяжка паранілі. Бой спыніўся...

Да афіцэра даскочылі тыя *другія* салдаты і даканалі чаргой з аўтамата. Кацапы, лахудры, камуністы — пачулі жыхары Патокі ад пераможцаў. Яны — пераможцы — вывелі з хаты братаў Малашэўскіх, Яна і Уладзіслава, і некалькі чалавек пагнала іх вуліцай. Прагон гэты цягнуўся нейкіх метраў сто і на гэтым прамежку абодвух братаў да таго пабілі, што іх не мог распознаць нават той, хто іх добра ведаў. Затым пасадылі іх пад плот і... два разы пераехалі чаргой. Недалёка жыў Ян Бэкіш — яго злапалі на панадворку каля калодзежа і там застрэлілі. 17-гадовы сын Бэкіша бачыў смерць бацькі праз акно з хаты. Сына застрэлілі ў пасцелі. Пасля ўсяго гэтага забраліся на машыну і ад’ехалі ў бок Геранімова.

— Мне было ў той час дзесяць гадоў. Таго дня я працаваў у Каноньчука ў полі. Мы якраз вярнуліся з поля паабедаць, калі ў Патоку заехала машына за кантынгентам. Каноньчук жыві на пачатку вёскі, калі глядзець ад Геранімова. Лясныя, уваходзіўшы ў Патоку, мусілі недзе тут пакінуць некалькі чалавек аховы, бо калі ўсе вярталіся на машыне, то ахова выстраліла ў тую машыну — свае выстралілі ў сваіх. Пасля адыходу лясных Каноньчук паслаў мяне на вёску разгледзець, што там сталася. І я пайшоў... Я ўбачыў целы абодвух Малашэўскіх, якія сядзелі пад плотам. Далей ляжала расцягнутае цела афіцэра, а далей я ўжо пабаяўся ісці.

Забітага афіцэра забрала войска з Беластока, якое ў Патоку з'явілася 17 мая над раніцай. Яны прыехалі расследаваць справу: акрамя забітага афіцэра прапала машына, дваццаць чалавек пайшло ў лес. Войска спрабавала нават правесці аблаву на банду, але вынікаў ад гэтага не было. Акцыя закончылася ўсяго дакладным перашуканнем Геранімова, якое лічылася гняздом банды.

22 мая на адвячорку банда вярнулася ў Патоку. Было іх пад сотню. Яны ўзялі групу з трыццаці мужчын і пагналі іх праз вёску ў кірунку Геранімова. Запыніліся каля сядзібы Паўла Кулешы. З хаты выйшаў „Лупашка” і зачытаў прысуд. Пачынаўся ён ад кацапаў і здраднікаў польскага народа, а канчаўся „зараз убачыце, як вашы домікі заспецяцца”. Прысуд той „Лупашка” ўручыў аднаму з гаспадароў, але ён, мусіць, загінуў ва ўсім тым, што адбылося неўзабаве. Мужчын пагналі далей, за вёску. Загадалі ім пакласціся на зямлю і не варушыцца пад пагрозай смерці. „Лупашка” застаўся ў вёсцы. На сігнал дадзены ім ракетай уся вёска на даўжыні паўтара кіламетра і шырыні двухсот метраў, лічы, у адзін момант занялася агнём.

— Калі банда вярнулася „адпомсціць”, быў я ў суседа. Было ўжо каля дзевятай гадзіны. Вечарэла. Яны ішлі пад платамі і чэзлі па сядзібах. Я хутка вярнуўся на свой па-надворак. Калі вёска гарэла, мая маці стала выкідаць

з хаты ўсё дабро, якое толькі змагла захапіць. Я выскачыў з хаты і стаў выганяць дабытак. Карову з ялоўкай мне ўдалося, але авечкі ўсё вярталіся ў хлеў. Калі ў хляве запаліўся гной, я захліснуўся дымам і ледзь здолеў выкаціцца на панадворак. Маці шмат чаго здолела вынесці з хаты, але ні на што гэта не здалося — забудова была цеснай. Усё гэта стала гарэць на панадворку. Маці толькі паапальвала сабе рукі, што доўгія гады пазней не магла нават самастойна есці. Я, маці і брат, як і іншыя, уцяклі за вёску на агароды, дзе працакалі ноч...

Патока гарэла ўсю ноч. Агонь бачылі ў навакольных вёсках. У вёсцы ўцалела ўсяго некалькі будынкаў. Спяраша людзі ўвогуле не ведалі, што рабіць. Пазней сталі закупаць рэшткі спаленай жывёлы, у паветры стаяў невыносны ад яе смурод. Гной тліўся яшчэ тыдзень-два. Частка людзей выбралася ў навакольныя вёскі — хто да сваякоў, а хто па пустых хатах. Частка стала „абжывацца” на месцы, выкапаўшы сабе зямлянкі.

У пажары загінула трое дзяцей Марыі і Юльяна Гарасімчукоў — было ім ад 4 да 10 гадоў. Юльяна забралі ў Нямецчыну на работу і ніколі адтуль не вярнуўся.

— Гэта, хіба, і лепш для яго. Бо што ён убачыў бы, калі б вярнуўся ў Патоку? Хіба смерць адну і гора.

Спаліўся ў пажары таксама Міхал Герасімчук — ветэран вераснёўскай кампаніі, які пасля зняволенасці ў лагеры для ваеннапалонных ва Усходняй Прусіі толькі што (зімою) вярнуўся на бацькаўшчыну.

У атрадзе „Лупашкі”, які 22 мая прыйшоў спаліць Патоку, былі людзі, якія ўсю зіму 1944/45 г. у той жа Патоцы кватараваліся — яны пад адным дахам з гаспадарамі спалі, хадзілі з імі на патанцоўкі, пілі гарэлку і весяліліся.

**Аляксандр МАКСІМЮК**

„Ніва” № 14, 7.04.1996

PS. Нягледзячы на тое, што ад апісанага здарэння прайшоў ужо 51 год, усе мае суразмоўцы пажадалі захаваць ананімнасць.

## РЫБАЛЫ

### **Трагічнае наханне ў Рыбалах**

Наставаў першы пасляваенны 1946 год. У праваслаўнае беларускае сяло Рыбалы, распаложанае ў 10 км ад мястэчка Заблудава, прыехала савецкая місія па дабравольнаму перасяленню беларускага насельніцтва Беласточчыны на тэрыторыю БССР — у адпаведнасці з падпісаным паразуменнем паміж радзіўшайся Народнай Польшчай і ўладамі БССР. Начальнікам гэтай місіі быў падпалкоўнік Васілій Пятровіч Швясоў, чалавек культурны, разумны і прыгожы. Таксама астатнія афіцэры місіі былі досыць адукаванымі і прыстойнымі мужчынамі. У Рыбалах і суседніх вёсках пачаліся вясковыя сходды, на якіх перашколеныя савецкімі гісторыкамі афіцэры расказвалі насельніцтву гісторыю польска-расійскіх адносін, уклад палякаў у Кастрычніцкую рэвалюцыю ў Расіі і цяперашняе палажэнне.

Рыбалаўскія жанчыны з захапленнем слухалі цікавых расказаў афіцэраў, але больш жыццёва вопытныя мужчыны крытычна ўсміхаліся пад нос. Пасля дакладаў афіцэры пыталі недаверлівых мужчын аб прычыне іх іроніі. „Досыць вам гаварыць небыліц аб брацкім польскім народзе, — адказвалі ім мужчыны. — Агляніцеся і заўважце, што вырабляе гэты брацкі польскі народ!“. Праўда, у гэты час мелі месца масавыя рабункі, здзекі, забойствы спакойных праваслаўных людзей, спаленне праваслаўных Залешан (29.I.1946 г.), Вулькі-Выганоўскай (30.I.1946 г.). Савецкія агітатары збавілі з тону, сталі заходзіць у рыбалаўскую царкву.

Афіцэрам вельмі падабаліся царкоўныя спевы, абрады. У царкве яны пачулі і пабачылі тое, што ім у Савецкім Саюзе было забаронена. Прыхаджане ў Рыбалах і суседніх вёсках — людзі ветлівыя, спакойныя, нікога не рабуюць, не забіваюць, не шыпяць нянавісцю; настояцель

царквы айцец Мікалай Крукоўскі, чалавек ветлівы, адукаваны, добра ведае рускую літаратуру і мову, а таксама славянскую і дзяржаўную — польскую. Яго сын, Віктар Крукоўскі, вельмі адукаваны чалавек, знаток спявання, вядзе хор, якім можна заслухацца. Афіцэры пабывалі і ў заблудаўскай царкве і ў цэрквах Беластока — усюды ўбачылі такую ж сітуацыю. Пабывалі яны і ў беластоцкіх касцёлах, але сустрэлі там незразумелы ім лацінізм і па-



Над супольнай магілай на Рыбалаўскім могільніку шумяць сосны

ланізм. На прыкладзе цэркваў Беласточчыны афіцэры і салдаты рэпатрыяцыйнай савецкай місіі пабачылі, што праваслаўнае духавенства гэта не кучка цемрашальскіх папоў, дурманячых і эксплуатаючых сваіх прыхаджан, а людзі добрыя, адукаваныя, неапалячаныя, маральныя, патрыятычныя, любячыя сваіх вернікаў і свой народ, знаючыя яго гісторыю і гісторыю іншых праваслаўных народаў, таксама правільна ацэньваючых актуальную сітуацыю. Кожную нядзелю ў рыбалаўскай царкве ўсё больш ставала савецкіх афіцэраў і салдат.

Падпалкоўнік Васілій Швясоў па вушы ўлюбіўся ў рыбалаўскую прыгажуню Ніну Цімафееўну Шпілеўскую. Яна адказвала яму такім жа пачуццём. Любоў іх была моцная. Але 4 красавіка 1946 г. падпалкоўніку В. Швясову трэба было з'ездзіць у Заблудаў, а з ім вызваўся



ехаць туды і пляменнік прыгажуні Ніны Шпілеўскай, вучань Бельскага беларускага ліцэя Уладзімір Макаравіч Супрунюк, сын старэйшай сястры Ніны, каб заказаць у шаўца боты.

У Заблудаў паехалі яны на матацыкле. Быў гэта чацвер і ў мясцовым рэстаране выпівала якраз моладзь з прызаблудаўскіх каталіцкіх вёсак, сярод якіх былі члены польскага збройнага падполля. На сігнал, што на гарадской плошчы паявіўся падпалкоўнік Чырвонай Арміі, яны выскачылі з рэстарана, пад відам зявак акружылі афіцэра, вынялі пісталеты і абяззброілі В. Швясова. Яго і Валодзю бандыты павялі за горад, дзе падпалкоўніка расстралялі. Бачачы гэта, Валодзя даў дзёру, так што бандытам яго не дагнаць. Але якраз ехаў возам нейкі мужык. Бандыты затрымалі яго, выпраглі каня і адзін конна пагнаўся за Валодзем. Дагнаў ён яго аж каля вёскі Астраўкі, у 5 км ад Заблудава. Валодзя стаў перад злачынцам на калені і прасіў памілавання. Тлумачыў, што ён жыхар Рыбалаў і нікому нічога кепскага не зрабіў, аднак злачынца застрэліў Валодзю. Забойцам аказаўся юнак з недалёкай каталіцкай вёскі Скрыбічы, Антоні Руткоўскі. Падпалкоўнік Васілій Швясоў і Валодзя Супрунюк былі пахаваны ў адной магіле на праваслаўных могілках у Рыбалах у прысутнасці навакольнага праваслаўнага люду, больш дзесяці праваслаўных святароў і ўсіх афіцэраў і салдат перасяленчай місіі, якія перасталі называць палякаў „братским народом”.

Закаханая ў В. Швясова Ніна Шпілеўская плакала ад роспачы па трагічнай смерці яго і пляменніка Валодзі. Яна запісалася разам з бацькамі на перасяленне ў БССР і пасялілася ў Гродне і — на памяць яе любові з падпалкоўнікам Васіліем Швясовым — прыняла зарок: не выходзіць замуж. Ніна свой зарок здзейсніла. У Рыбалы яна ўжо ніколі не прыезджала. Пішучы гэта, я ўзрушаны шляхетнасцю сэрца гэтай добрай і вартас-



най дзяўчыны.

Органы бяспекі хутка раскрылі і арыштавалі забойцу падпалкоўніка Швясова і Валодзі. Ваенны суд прыгаварыў яго на смерць цераз павешанне. Выкананне прыгавору адбылося ў красавіку 1946 г. на плошчы ў Заблудаве ў прысутнасці многіх жыхароў і шматлікай аховы з жаўнераў Войска Польскага. Загадзя была пабудавана шыбеніца. Забойца нявінных людзей, Антоні Руткоўскі, з адкрытай галавой ішоў да вісельні і спяваў духоўную каталіцкую песню „Serdeczna Matko!” быццам Багародзіца прыме яго скалечаную душу. Два сяржанты з белымі маскамі на тварах падвялі злачынцу пад вісельню, афіцэр прачытаў прыгавор суда. Сяржанты паставілі А. Руткоўскага на столак, наладжылі яму на шыю пятлю, а затым выбілі столак з-пад яго ног.

Пісанья і вусныя матэрыялы аб гэтым трагічным здарэнні перадаў мне тадышні рэгент царкоўнага хору ў Рыбалах, Віктар Крукоўскі, які таксама прабаваў заляцацца да Ніны Шпілеўскай, чарнявай, вельмі прыгожай дзяўчыны, якая спявала ў царкоўным хоры моцным, прыгожым сапра. Але пакарыць яе сэрца яму не ўдалося. Падпалкоўніку В. Швясову ў гадзіну смерці было 27, а Валодзю — 19 гадоў. 18 красавіка 2005 г. пабываў я на могілках у Рыбалах, згаварыў малітву і запаліў зніч на іх магіле. Каля іх месца вечнага спачыну знаходзіцца запушчаная магілка замардаванга пазней у самых Рыбалах другога члена савецкай рэпатрыяцыйнай місіі. На могілках сустрэў я пажылую жанчыну, якая ўпрыгожвала магілы. Яна тады спявала ў царкоўным хоры, добра ведала сям'ю Шпілеўскіх і прысутнічала на пахаванні Васілія Швясова і Валодзі Супрунюка. Дзякую ёй за яе дабрату і за весткі, якія яна мне расказала.

**Міналай КАПЧУК**

„Ніва” № 19, 8.05.2005

## СТАЦЭВІЧЫ

### Кашмар, ад якога не прачнуся

Фронт прайшоў праз Беласточчыну летам 44-га, адкаціўся на захад. Па гарачых слядах Чырвонай Арміі прыйшла новая ўлада, прыйшлі на Беласточчыну АКаўцы... Не прыйшоў пажаданы спакой і мір. Лілася кроў, гарэлі вёскі, у жудасным 45-м, 46-м... Яшчэ нядаўна называлі той перыяд змаганнем за ўмацаванне народнай улады — часам класавай барацьбы. Загінуўшым у змаганні героям пераможнага боку паставілі помнікі, напісалі пра іх кніжкі, паназывалі іхнімі імёнамі вуліцы, школы... Пасля 45 гадоў кола гісторыі закруцілася ў другі бок, і героямі сталі ворагі папярэдніх герояў, а час той называлі змаганнем за вольную і непадлеглую Польшчу... Паявіліся новыя помнікі, кніжкі, імёны вуліц і школ...

Нехта сказаў: айчына там, дзе народ і магілы ягоных герояў.

У 45-м і 46-м на Беласточчыне гарэлі беларускія вёскі, лілася беларуская кроў. Мой народ у тым змаганні не стаў ні пераможцам, ні пераможаным. Ён, што і кажаць, не мае шанцаў займець герояў тае пары. Яму засталіся на памяць магілы ахвяраў у неайчыннай зямлі.

Пра адну такую магілу апавядае гэты тэкст. Паслухайце.

**Васіль Якубюк:** Рок 46-ты, 18 красавіка банда прыйшла грабіць нашу вёску, Стацэвічы. Мой брат якраз быў выйшаў з дому, яго схопілі на вуліцы. Павязеш нас, кажуць. Брат кажа не, моў, я вас не ведаю. І кінуўся ўцякаць. Засеклі яго з аўтаматаў на месцы. Яму ішоў пятнаццаць год. Мінуў тыдзень, і яны паявіліся надвячоркам зноў. Заходзіць адзін у хату. Кантынгент здадзены? — пытае. Тады войска ездзіла па вёсках за кантынгентамі. Але я бачу: нейкі ён не той, не з таго войска. У кажушку, адзін пісталет за халяваю, другі за паскам. На што

чакаеце? Выводзьце каня! Вывелі мы каня, татуль кажа: я павязу. Ну, стары, добра, кажа той. Мама кліча мяне: хадзі на вячэру. Іду я дахаты, але бачу на вуліцы — едуць, вязуць паршукоў, мяшкі, кучу іншага добра на фурах. І двух нашых з вёскі паганяе, Плісюк Іван і Садоўскі Афанасій. Пераляканыя, самі не свае. Ага, думаю, такая справа. Толькі я паспеў увайсці дахаты, як убягае другі: Рукі ўгору! Бачу, знаёмы. Быў у міліцыі, потым пайшоў у банду, а з банды, скурвысына, забралі на службу да УБ. Альбін яго называлі, а напраўду — Адальф Нівінскі, з Нівіна-Старога, тры вярсты ад Стацэвіч. Са „шляхты”. Выводзь маладую кабылу, кажа мне. Ведаў, што маем. Я выйшаў, налажыў абротку і вывеў кабылу. Ён узяў паводок і кажа — вон, вам тут не месца, а ў Расіі. А матуля кажа: бацьку, вазьмі дакументы. А татуль кажа: ужо дакументы аднаму душы вынялі, то і мне вымуць. Мне дакументы непатрэбны. А такі адзін сярун, з Філіп, з хутара, зайшоў у хату і пазбіраў тое, што папала пад руку — нагавіцы, гарнітур, палатно, і панёс на фурманку. Бацька выехаў і ўжо пе вярнуўся...

Цяпер што? Таго самага року, канец кастрычніка, я быў у Бельску. Ажно спатыкае мяне адзін знаёмы і паказвае — глядзі, бандыт ідзе! Бачу — ён, Адальф Нівінскі. А з ім УБоўцы. Я падбягаю і крычу: ах ты такі-сякі бандыт, дзе майго бацьку паклаў? А УБоўцы мяне пад рукі і заводзяць да каменданта. Калі яшчэ раз гэтае паўтарыцца, кажа іхні камендант, дастанеш пяць год, а калі яго хоць кранеш — табе пятнаццаць. Я і не стаў пытацца, дзе мой бацька ляжыць.

Аказваецца, Нівінскага УБ узяло пры нападзе на Яцэвічы, прыпомнілі сабе, што быў у міліцыі, і ўзялі на службу, як такога сабаку, што мае выстаўляць ім бандытаў. Потым ён служыў у Беластоку, на Юравецкай. Памёр прошлага року... Прайшло 45 гадоў, а я і не ведаў, дзе ляжыць мой бацька, Язэп Якубюк, у якой магіле.

**Сцяпан Плісюк:** Так, я быў дома, як бралі майго бацьку, Івана Плісюка. Мала што, а я і сам галавою налажыў бы. Бацька пайшоў запрагаць коней, а той бандыт застаўся ў хаце і давай ператрасаць куфэркі, забірае адзенне. Я кажу: пане, пакінь мне хоць адны нагавіцы. А ён за пісталет. Я паспеў скочыць за дзверы і зачыніць за сабою — куля растрэшчыла замок, але мяне не зачэпіла, хоць я і думаў сабе ад страху: жывы я ці мёртвы? Ён панёс тое, што набраў, на фуру. Сястра мая кажа: уцякай, бо як вернецца, то табе хана. Я ўцёк цераз акно і схавалася ў суседа. Бацькі свайго я больш не бачыў...

**Вера Садоўская:** Цесця майго, Афанасія Садоўскага, забралі разам з Якубюком і Плісюком. Нашы якраз вярнуліся з поля. Было гэта на Велікодным тыдні, у аўторак пасля Вербніцы. Яны пайшлі ў клуню рэзаць сечку. Я забачыла нейкае войска ў вёсцы і бягу да іх у клуню, кажу: хавайцеся, бо прыйшлі грабіць. Цесць выпраг коней і паставіў у другую клуню, мой чалавек схавалася ў прыстаранку. Але іх знайшлі. Я прашу, каб маладую кабылу пакінулі, бо жарабя ў яе малое, тры тыдні. Яны зраз вернуцца, казалі бандыты. Потым прыйшлі дахаты і бралі ўсё, што знайшлі: пабралі сукенкі, што я пашыла дзецям пад Вялікдзень, кажух, нават насенную канюшыну забралі. І яшчэ палатно, што ў нас пакінула суседка. Забралі паршука, што мы закалолі, каўбасы, другога паршука застрэлілі і таксама забралі. Збожжа забралі, ва ўсіх „кацапаў” у вёсцы бралі. Забралі чатырнаццаць коней у вёсцы, сем падводаў ды іх трох, гаспадароў.

**Васіль Якубюк:** Слухайце далей. Ён рабіў у ГСе, цяпер робіць у краме ў Вышках. Заходжу я раз, а ён кажа: слухай, Базыль, я табе хачу сказаць, дзе пахаваны твой бацька. Мая мамуся дакладна ведае. Калі гэта было, пытаеце? Проглага року, у снежны. Так, так, 1990 року... Добра, на Тройцу заязджаем мы ў Асоўку, гэта 15 вёрст

ад Стацэвічаў... Паехаў я, Сцяпан Плісюк, Садоўскі з сынам, што ўжо прыходзіцца ўнукам Афанасію Садоўскаму... Заходзім да іх у хату, ставім гарэлку... Там жа гэтая мамуся і яе стары... Давай мы гаварыць, але гэтая мамуся і яе сын, што мне ў Вышках сказаў, трымаюць старога за язык, бачу, не хочучь, каб што лішняе сказаў. Але ж ён сказаў, што ў 46-м быў камандзірам узводу. Так, быў у бандзе, гэта тое і значыць... Не перабівайце, слухайце далей. Дык дзе закапаны нашы бацькі? А яны круцяць — ні то тут, ні то там... У іх за клуняю... Ніхто дакладна не бачыў, нібыта... Калі стары сказаў, што быў камандзірам узводу, то мне, ведаеце, нядобра зрабілася, я на яго ўжо глядзець не мог... Пайшлі мы за клуню — кажуць дзесьці тут... Паставілі мы знічы, памаліліся... І пытаем, дзе ж нам капаць? Старая паказвае нам адну ямку... Я не ведаю што са мною тады сталася, нешта так сціснула за грудзі... Узяліся мы капаць, капаем той дол, а тут нейкія абручы, цэлафанавыя мяшкі, свінскія чэрапы і косці заваленыя... Узмыліла нас, як коней, але да людскіх касцей не дакапаліся... А тут народ з Асоўкі пазбіраўся, шляхтычы, стаяць і глядзяць, як мы костачак сваіх бацькоў шукаем. Маўчаць. Ну, кажу я, ходзіце вы ў касцёл і Богу моліцеся? Кажуць, так. Ой, кажу я, не моліцеся вы Богу так як трэба... Мы ж не зладзеяў і бандытаў шукаем, а нявінна памардаваных людзей... Хоць бы кол які ў магілу загналі, каб месца пазначыць... Маўчаць. А ведаюць жа, svolачы, дзе нашы бацькі ляжаць. А стары той бандзгога кажа: колькі часу прайшло, дый месца не прыгляднае, тут мая жончка спраўляць патрэбы выбягала... Ну і што рабіць? Распытваем... Тая яго жонка кажа, што бачыла, як недзе тут прывялі нашых у бялізне, тут і пастралялі з аўтамата... А колькі было тых, што вялі? Гэтага яна не бачыла. Пачалі мы капаць у іншым месцы. Зноў дарма... Потым тая старая кажа, што есці ім, бывала, варыла, бандытам, значыць, яны да яе з шынкі камі прыходзілі... І потым прыйшоў адзін мужчына і ка-

жа: о тут яны ляжаць, у першай яме. Яны амаль зверху ляжалі, і калі іх ужо няма, то сабакі іх расцягалі... Я помню, кажа ён далей, што тут, бо мы сюды з суседам прыходзілі і кроў затоптвалі, бо многа было...

Эх... І мой кум Плісюк толькі на штых рыдлёўку ў тое месца ўсадзіў, тут і чэрап паказаўся... Схапіў той чэрап Садоўскі, закрычаў немым голасам — „Вы бандыты! Мяцеж праклятая!” Мужчыны маўчалі. Бабы іхнія, што таксама стаялі, пачалі плакаць. Я ўжо вачэй на палякаў не падымыў. Раскапалі мы тую магілу, павыймалі ўсе костачкі, паклалі каля долу... А адзін з іх кажа: трэба вам мяшочак які на костачкі або скрынку... О не, кажу я таму паляку, мы яшчэ можам купіць і труну, і грошай прасіць у вас не будзем, хоць вы і на зрабаваным нашым дабры разжыліся... Паехалі мы з Плісюком па труну ў Вышкі, прывезлі і паклалі ў яе нашых бацькоў, разам усе костачкі... Пахавалі мы іх на другі дзень на могілках у Райску... Была паніхіда, бацьюшка добра сказаў над магілай...

Так-так, усе яны ведалі, увесь гэты час. І не толькі ў Асоўцы. Іх жа везлі да Асоўкі праз Варпэхі-Новыя, Мешукі, Варпэхі-Старыя, Кавалі, Фалькі, Гадзебы... Усе яны ведалі... Вязем „кацапскіх” вепрукоў, казалі ім...

Героі і нікчэмнікі — вызначэнне, прыгоднае на школьную акадэмію ці вечарыну, з вершамі і патрыятычнымі спевамі... Адно пакаленне спявала пра адных, другое ўжо спявае пра другіх. Балазе новы дух залунаў... У Занях, у Залешанах, у Стацэвічах, напрыклад, вызначаюць: мы і яны. І часта „мы і яны” жывуць у суседніх вёсках, альбо і ў той самай вёсцы. Жывуць і маўчаць, але ж не забываюць. „Мы” маўчым — бо народ мы такі „маўклівы”, „яны” маўчаць — бо якоесьці па-свойму разумеюць, што „мы” — гэта таксама народ, хоць і знак крыжа чыніць трыма пальцамі, а не пяцярнёй. А забыцця няма.

*Стацэвічы, 18.06.1991 г.*

**Запісаў Ян МАКСІМЮК**

*„Ніва” № 27, 7.07.1991*

## СТУДЗЯНКІ

### Як пяцёх братоў Хомкаў у адзін дзень забілі

Ідзем з Аняй Любэцкай па дарозе ў Студзянку. Гэта, ехаўшы на Васількаў, надалёка за Беластокам, управа. Вёска, дзе жыве яе бабуля Ліда з роду Хомкаў з мужам сваім Юзафам, праваслаўная. Што тут праваслаўныя жывуць, пазнаць можна па крыжы, што стаіць побач каталіцкага на скрыжаванні перад вёскай. На крыжы напісана: „Госпадзе, сахрани нас ад усякага зла: землятрусу, патопу, агню, мяча, між намі нянавісці і спасі Сваёю благадаццю”.

Бабуля Ліда ў „Ніву” са сваёй крыўдай прыйшла ўжо гадоў сорок таму. Усенька расказаць хацела, паказаць дакументы, здымкі. Бо такое гора спаткала яе як не адну тутэйшую жанчыну, сястру, дачку. Ды рэдактар сказаў: „Час яшчэ не той. Хочаш жыць? То пакінь пакуль”. А калі той час сказаць праўду?

Здымкі цяпер пераглядаем: дзеці Лідзіны: Генё — 1948



Уся сям'я ў Панурым



*Пятро Хомка*

года нараджэння, Леаніла — 1946. Усе раз'ехаліся, пайшлі ў розныя веры.

— А ці хто тут жыве, — пытаецца другая ўнучка Ліды, Ева, — з тых, хто забіваў тваіх, бабуцю, братоў?

— Не, ні аднаго няма ў жывых. А ад чаго ўсё тое пайшло? Ад таго, што мы — праваслаўныя. — Бабуля паказвае кнігу, дзе на старонцы сотай пазначаны імёны яе пяцёх братоў, якіх пералавілі ў розных мясцовасцях Беластоцчыны і забілі ў маёвыя дні 1945 года: 17 — Костуся

(1924 года нараджэння), Янку (1913), Пятра (1911), Вінцука (1909) ды 3 жніўня, пасля росшукаў — аж у Дамброўках — Аляксандра (1908) Хомкаў. Тут Ліда пры паліўску напісаных імёнах і прозвішчах дрыжачай рукой напісала была іх імёны ды прозвішча па-свойму... А жылі яны ў лясной вёсцы Панурае. Тры кіламетры ад Студзянак.

— Доўга жылі тыя бандыты, ды ўжо таксама паўміралі. Ні аднаго няма. Хто быў сярод іх? Хоць бы Малахоўскі. Ды пасля ўразумнеў. Хто ж падумаў бы. Я ўсіх імёны і прозвішчы магу падаць. Я да мамы ўсё бегала ў Панурае. Мой брат гнаў самагонку. Я забегла ў аўторак. А мой брат сядзіць, кажа: а ты ведаеш, што мне сёння прыснілася? Вялікі дол, *Ян Хомка*





я ў гэтым доле, і не мог выбрацца. Кажу: штосьці страшнае будзе. Я з'ела кавалчак хлеба з саланінай, што мне мама далі, узяла гарэлку на продаж. Брат выйшаў. Я пасядзела яшчэ хвілінку з мамай. І чую стрэлы. І не падумалі, што па ім страляюць! Я выскачыла на падворак, а тыя бандыты — за мною! Сястра ў той час пабегла на чыгунку. Яны сталі шукаць і маю сястру. Увечары прыходзіць да мяне татка, стукае ў акно. Усіх пабралі, няма!

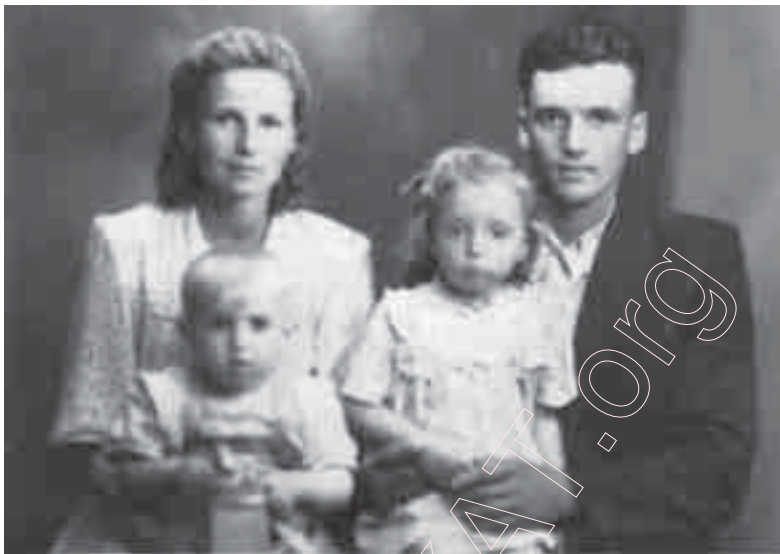
Аднаго брата замардавалі пад Супраслю, іншых недалёка ад Панурага. Пятага — Олеся — у Дамброўках...

— Не пайшла я адразу на іх магілу. Прыходжу, а тыя зрабілі вялікую скрыню, трох братоў кладуць у яе. А бандыты гавораць паміж сабою: у Васількаве яшчэ адзін жыве. А ты чаго сюды прыйшла? А што, мяшаю вам? То чаму не прыйдзеш на іх паглядзець, хадзі, пабачыш, чаго яны вартыя. А што, можа і мяне хочаце забіць? Калі ласка! Я стаю з нажом у кішэні. Кажы той Уладак на таго Югана: Ідзем адгэтуль, бо невядома што яшчэ станецца. І на мяне глядзяць. „*Wędziesz płakać, to my ciebie zastrzelim!*” І забраліся. А я не магла ўвайсці ў тую стадолу, дзе мае браты ляжалі. Вярнулася ў Студзянкі.

На другі дзень раніцай пайшла я сюдою, каля Свентэй Воды, села на шашу, гляджу: вязуць канём скрыню. Я адкрыла труну. І ўбачыла штосьці страшнае. Мае браты былі проста ў кавалках, пасечаныя. Месца жывога не было. Ад усяго таго нават і не помню, як я была на могільніку.

А пятага, Аляксандра, у Дамброўках злавілі. Забралі яму боты, адзенне, прывязалі да пары коней і гналі аж пад Гараднянку. Аж на наша ўрочышча *Запашкі*. Ужо нежывога, бо дзе ж Дамброўкі, а дзе тут. Там яго і закапалі. Адна жанчына падказала дзе. Так быў расшарпаны, да непазнакі. Нават па ботах немагчыма яго было пазнаць, бо новыя з яго здзерлі, нацягнулі якіясь чобаты. Я не ведала, як гэта ўсё перажыла.

Не ўсіх тут у гэтай кнізе, што прапалі за нішто, бо не ўсе ж змагаліся за „народную ўладу”, памясцілі. Прыехаў быў



Ліда з Юзафам і дзясцмі

адзін хлопец у Студзянкі ў водпуск. З арміі, паручнік. Калі б я ведала, што ён прыехаў, я б яго ж асцерагла. У Ажынік ехаў Буцько. І кулаком мне пагражае, каб я нікому не сказала. І а як жа, ехаў яго забіць. Сорак пяты год! Мая Зосенька памерла ў годзік. І свёкар памёр, у той час, як Аляксандра забілі. Столькі мела я перажыванняў! Як гэта пісаць?! І за што іх пабілі?! Што яны ім зрабілі?

Забралі былі нам каня. Пайшла я ў Ажынік, каб яго нам аддалі. Выйшлі тыя бандыты. Мела братоў? Мела. І кабылкі таксама не будзеш меці, не аддамо. Ды звярнулі, там адзін чалавек людскі быў. І прыязджае Руткоўскі, Эдэк. Такі мой сусед з Ажыніка. Мой калісьні нарачоны. Аказалася, што ён, калі мардавалі маіх братоў, разам з імі быў. Я пайшла да суседкі і чую як ён расказвае суседу аб тым, як мардавалі. Казалі былі Янку: *Przeżegnaj się, skurwysynie!* Не азваўся да іх, адно жагнаўся. А Костусь: „Не буду жагнацца, бо Бога на свеце няма! Няма ніякай праўды!” Сусед сказаў таму Эдзю, што я ведаю пра тое, што ён там быў. Я пасля яго наведала. Дык

ён спалохаўся: Ты што, прыйшла адпомсціць на маіх дзецях? Не, кажу, ды дай ім Бог дачакаць таго, што мае браты з тваёй дапамогай.

Мы яшчэ былі з Ёзікам маладыя. Пайшлі мы на забаву. Эдзік таксама быў. Сказаў Ёзіку: Слухай, я хачу ўзяць тваю, патанцаваць з ёю. Мушу ёй да чагосьці прызнацца. А быў ужо вельмі хворы. І я пайшла. Кажа: Даруй мне за ўсё. Гэта была мая работа. Калі б я ім сказаў, што гэта няпраўда, што не разбівалі яны ніякай Польшчы, што гэта добрыя людзі, мае калегі, дык іх не пабілі б. Так, ты мне гэта цяпер кажаш. А чаму ты гэта зрабіў? Чаму? А калі Эдзік уміраў, прасіў, каб я прыйшла з браціхай да яго, ды мы не пайшлі.

А я нават плакаць не змагла. Такая трагедыя. А ў Васількаве ў адной сям'і адразу васьмярых забілі. Клікалі мяне суседзі, каб я пайшла на іх веру, то мне будзе бяспечней у такі час. І ксёндз клікаў. Шкадаваў мяне. Добры чалавек той ксёндз быў.

Хто біў і за што?

— Мае браты да нічога не належалі. А тыя, хто іх забіў? „Рух апору”. Звычайныя бандыты. Я таго, што ўбачыла тады на возе, „Завею”, Буцьку, ужо пасля і не бачыла. Мільгае ў памяці момант, як прыйшлі былі акаўцы, а я з адной дзяўчынай, Лідай Вільчэўскай, само вешала фіранкі. А ну, памагайце чысціць карабіны! А мы ходу з хаты! Якія гэта былі жаўнеры! Жывадзёры, сцягвалі боты



*Кастусь Хомка першы злева*

з людзей! Мы мусілі перажыць усё гэта, іншай рады не было.

А за што іх пабілі? Нашы хлопцы Польшчы служылі. Янка быў да вайны ў арміі ў Аўгуставе, ва ўланах крэхавецкіх. Пётр на вайне быў. Костусю не было яшчэ 18 гадоў. Найстарэйшы быў гаёвым. У партызанцы, польскасавецкай, адно я была. А хто біў... Іваніцкі, Руткоўскі... „Завяя” — Буцько...

Дзе я была ў партызанцы? У нашых лясах, каля Панурага. Пазначаны былі партызанскія трыбы пасля, расказвалі пра наша змаганне. Я мела псеўданім „Паплаўская Рэгіна”. Цяпер мне „камбатанцкае” даюць. І дзяўчынку жыдоўскую мы хавалі ў сябе, як сястрычку, пасля з’ехала ў Калінінград, цяпер яна Сучкова Дуня. Чамусьці змоўкла — можа, памерла?..

Дзе той хутар Панурае ёсць? На старых картах пазначаны. Пасля хтосьці падпаліў гаспадарку Хомкаў. І няма ні дома, ні хлявоў. Зусім нядаўна! Як страляла ружжо, сабранае на гарышчы! Цяпер на новых картах не знойдзеш Панурага.

Адно з дзяцей Ліды — католік, трымаецца (начальнікам) пры апошняй дзяржаўнай уладзе, называе сябе праваслаўным палякам. З гонарам паказвае адзнакі свайго дзеда за адбудову Супрасльскага храма. Таксама мае дома кнігу пра тых, хто згінуў з ягонымі дзядзькамі ў пасляваенную вайну.

**Міра ЛУКША**

„Ніва” № 1, 7.01.2007 г.

## Усяляк бывала і ў Студзьянках



Зоя з Гімікаў Краўчукова на ўспамін тэксту ў „Ніве” пра трагедыю сям’і Хомкаў родам з падвасількоўскага хутара Панурага здымае свае вялікія настаўніцкія акуляры і працірае шкло. Ясна, ведае і Ліду Лазэўскую, іхнюю сястру, і яе дзяцей ды ўнукаў. Ліда іхняя суседка ў Студзьянках, а адзін з забітых быў мужам Зоінай сястры; наймалодшы, Янка. Вельмі спакойны чалавек. Хто да таго прычыніўся? Пасля прабачэння прасіў Шыманскі, што жыў у Завулку, у Гаўрылюка прасіў. Братоў Хомкаў палавілі па вёсках, каб адразу ўсіх спляжыць. Кожны займаўся рознымі справамі, адзін трачаваў, другі быў цеслем... А ўжо Янка быў такі спакойны, да нічога не ўключаўся, да ніякай палітыкі. Пабралі іх усіх таму, што мяшаў ім хутар Панурае. А там у ваколіцы хаваліся тыя героі, ну, нібы акаўцы, бо гэта нармальная банда была. У Панурым дзве хаты стаялі, а пару кіламетраў ад іх база была. У Ажынніку быў іхні адзін, мабыць, афіцэр, ляснічы. На гэтых тэрэнах — дзе Чорная–Беластоцкая, Касцельная, у бок Саколкі, у лясах — там усё гэта трымалася. І ў Гараднянцы даўжэйшы час трымаліся, з імі была мая будучая настаўніца. Ды Хомкаў свае, тутэйшыя выдалі — баяліся, каб Хомкі не выказалі, дзе яны ёсць — а там вялікая група хавалася пад хутарам Панурае. Хлопцы ішлі з работы дахаты, бо хадзілі працаваць па вёсках, дамы ставілі, бо ж людзі адбудоўваліся пасля вайны — тады іх пералавілі. Завялі ў лясок... Янка жыў тут, у Студзьянках. Не было спакайнейшага, памяркоўнейшага чалавека. Нашы хаты стаялі побач. Перабілі іх, каб сведкаў не было. У Студзьянках было шмат такіх, што проціў улады былі, шмат хто да банды належаў. Уначы нармальна хадзілі, хлявы акрадалі — кожны на штабу меў усё замкнёнае.

Грошы адымалі. Коней кралі. Сусед быў кавалём, вядома, добра зарабляў. Вазы, г.зв. балёны, пачалі людзі рабіць якраз. Толькі грошы яму заплацяць, адразу прыйдуць яны, грошы адбярдуць. Жылі бандыты ў Завулках, дык перанесліся бліжэй, у пустую хату пасля тых, хто выехаў у Расію. Хата харошая. Пасля перасяліліся ў Беласток, жывуць насупраць гарадскога могільніка. Былі такія, што хацелі жыць спакойна, дык у „палітыку” не ўключаліся, не глядзелі, хто там праваслаўны, ці хто католік. А тыя абраблялі кожнага, не глядзелі хто ён такі. Гатовы за грошы нават забіць. Забілі афіцэра, што прыехаў у вёску ў водпуск. Тры сястры былі, адзін хлопец, Арсенё. Яны (называлі іх Нічыпаравымі) былі заможныя, яшчэ да вайны бацька вучыў іх. У вайне яму якраз „падпадаў” год, дык яго ў армію ўзялі, а што меў адукацыю, дык адразу ў штаб. Прыехаў дахаты, то ўжо чакалі... Яшчэ нават не памыўся. На парозе пры матцы забілі. Неўзабаве і яна памерла. А ты ведаеш, што пасля вайны ва ўладах Беластока было больш усіх тых былых ваяроў, чым іншых? Прытварыліся. Поўна іх усюды сядзела. Дасканала арыентаваліся хто, дзе і як. Мой швагер меў сястру, што жыла па-суседску з адным такім з банды. Адкрыта казаў, што зрабілі. Была амністыя, дараванне правін, калі здадуцца. Ружжо ён здаў. Дык што яму зрабілі? Падлажылі яму ў стадолу ружжо і далажылі. „У цябе ружжо, а казаў, што здаў”. — „Не, нічога не маю! Хочаце, дык шукайце!” — „А гэта што?!” Пакуль дайшлі як сапраўды было, дастаў парадачна. Застрашыць, каб ціха-ша было. Цяпер то кажуць, як *вальчылі*, як ганарова было, дык аж халера бярэ. Можна слухаць, ды пражылося і бачылася як ваявалі і з кім. Цяпер па-суседску ў Беластоку былы сяржант з капралам выхвальваюцца адзін перад адным, каго і дзе забілі, нават па прозвішчы, каго спалілі... Адзін з іх дадаткаў ветэранскіх мае столькі, што і пенсіі.

Наконт гэтых крыжоў, што стаяць перад Студзянкамі, праваслаўнага і каталіцкага — дык гэта так як і ў іншых

вёсках. Жывуць ад вякоў праваслаўныя і католікі разам. І нармальна жывуць. Але час розны быў. Эх! Якія змага-ры! Канакрады!

Гісторыя дакранула і Зою Гімік, як і ўсіх. У Студзянках жыве адно яе брат Анатоль, яго дочки ўжо ў Беластоку. Вывезлі сям'ю „кулакоў” у 1941 годзе ўсю, апрача ма-лое Зоі, якая ў той час забавілася ў бабулі ў Борках. У са-ракавым годзе бацьку судзілі ў Беластоку. Забралі так-сама дарослую дачку з мужам былым вайсковым і дву-ма малымі дзяццмі, сваіх, апрача Зоі, яшчэ трое. Най-малодшаму Зоінаму брату было няцэлыя два месяцы. «Усё дзякуючы добрым людзям. Бацька ад 14 гадоў му-сіў гаспадарыць, бо памёр ягоны бацька. А быў проста „вол рабочы”. За работай свету не бачыў, спаў пару га-дзін. На тыя часы гаспадарка Юльяна Гіміка была на пер-шым месцы. А тыя, што прыйшлі ў 1939 годзе, не хаце-лі рабіць і быў ім нявыгадны. Што будынкi ў яго *перша-жэндныя*, што коней столькі трымае, і што стараецца, каб усё было *экстра*. І краму вясковую заснаваў. За агаро-дам паставілі шпіхер калгасны. Чужое „багацце” ў вочы калола. А хто ў калгас ішоў? Той, каму рабіць не хацела-ся, бо дзве левыя рукі. Такіх шмат туды папісалася. А гас-падар не быў такі і багаты — чатыры з паловай гектара, ды кожная баразёнка выпешчаная. Казаў Юльян Гімік швагру: „Куды ты пхаешся, з кім? Будзеш на іх рабіць? Маеш гэтую зямлю і рабі сваё”. Тое брату сказаў, а брат быў ва „ўладзах”. І адразу пайшло: вораг! Вораг савец-кай улады. Неблаганадзёжны. Вярнуліся ў 1946 годзе, усе жывыя, хоць без бацькі, ды дзякуючы толькі дзядзь-ку Міхалу. Разам з імі быў узяты. Памагаў увесь час бра-тавай сям'і, у кішэнях збожжа прыносіў, працаваў у Сібі-ры ў пякарні, меў дадатковы бохан хлеба. Бацька вяр-нуўся аж у 1956 годзе. У той час Зоя ўжо закончыла лі-цэй — ездзіла ў Варшаву афармляць бацьку дакумент. І як прыехаў, дык *апяць* адбудаваўся нанова. Але што пражылі, то пражылі. Я за тыя гады, як самыя заста-

лася, па радзіне ездзіла, у цёткі была, у бабкі, якую не ўзялі ў Расію таму, што нямоглая ляжала, маленькая, дробная. Далі спакой бабцы...»

Зоя стала на працу настаўніцай у 1954 годзе, у Залукі. Выйшла замуж за калегу, які яшчэ доўга працягваў сваю настаўніцкую адукацыю, завочна — доўга, бо ў час летняй сесіі трэба было жніваваць. У час, калі муж вучыўся ў Беластоку, два гады вучыла ў Студзianках. Дзяцей было ўжо двое. Працавала і ў Тапалянах, з якіх перасялілася ў Беласток, у Пачатковую школу н-р 27. У Тапалянах быўшы, ужо ў гадах, пачала універсітэцкія студыі — матэматыку. А ў вясковых школах настаўнік мусіў быць „майстрам на ўсе рукі” — ад пачатковага навучання, да ўсіх прадметаў. Параз’язджаліся навучэнцы па свеце — адны сталі вядомымі навукоўцамі (у ліцэі разам з Зойяй вучыўся Міхал Кандрацюк), іншыя рупліва і ціха выконвалі сваю працу, выводзячы новыя пакаленні з нашых вёсак. І памяць аб іх засталася ў сэрцах вучняў, і яны таксама захавальнікі памяці.

**Міра ЛУКША**

*„Ніва” № 14, 8.04.2007 г.*